

Ερευνητική Εργασία

Λουτρικές εγκαταστάσεις:

5 περίοδοι μελέτης, μέσα απο 5 παραμέτρους,
που συνθέτουν την ατμόσφαιρα του χώρου.

■ Εισαγωγή _7

■ Μεθοδολογία _11

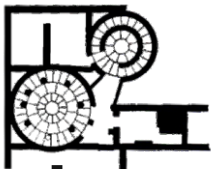
Αρχαία Ελλάδα _23

_____ ρόλος _23

■ Λουτρό Οινιαδών _25

_____ κίνηση στο χώρο _27

_____ παραπομπές _28

Αρχαία Ρώμη _31

_____ συσχετισμοί _31

_____ ρόλος _31

_____ κατηγορίες λουτρών _32

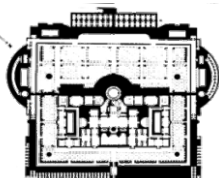
_____ αρχιτεκτονικά γνωρίσματα _32

_____ χώροι λούσεως _33

_____ υλικότητα - διάκοσμος _35

_____ χρόνος στις θέρμες _37

_____ τυπολογίες _38

■ Θέρμες Καρακάλλα _38

_____ κίνηση στο χώρο _42

_____ παραπομπές _43

Βυζάντιο _47

_____ συσχετισμοί _47

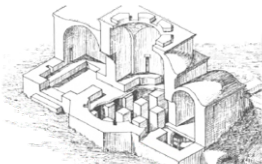
_____ ρόλος _47

_____ κατηγορίες λουτρών _48

_____ χρόνος στα Βυζαντινά λουτρά _49

_____ υλικότητα - διάκοσμος _50

_____ φωτισμός _50

■ Μονή του Δερβενιοσάλεσι _51

_____ κίνηση στο χώρο _53

_____ παραπομπές _54

2ος π.Χ.

217 μ.Χ.

12ος μ.Χ.

06

Οθωμανικά λουτρά _57

- συσχετισμοί _57
- ρόλος _57
- κατηγορίες λουτρών - αλληλουχία χώρων _59
- χρόνος στο χαμάμ _63
- υλικότητα - διάκοσμος _65
- φωτισμός _66
- νερό _67

16ος μ.Χ.

- **Χαμάμ Γιαχουτί** _68
- κίνηση στο χώρο _70
- παραπομπές _71

07

Δύση _75

- συσχετισμοί _75
- Αναγέννηση _75
- Μπαρόκ _76
- Νεοκλασικισμός _77
- **Friedrichsbad, Baden** _79
- παραπομπές _81

1877

08

Σύγχρονη εποχή _85

- τα λουτρά τον 20ο αιώνα _85
- ρόλος _86
- **Therme Vals** _86
- φωτισμός _95
- υλικότητα _97
- νερό _99
- χρόνος στα Therme Vals _101
- αντίληψη χώρου και κίνηση σε αυτόν _101

1996

09

■ Συμπεράσματα-

Συγκεντρωτικοί Πίνακες _113 και _115

10

■ Βιβλιογραφία _129

01

■ Εισαγωγή

02

■ Μεθοδολογία

03

Αρχαία Ελλάδα

_____ ρόλος

■ Λουτρό Οινιαδών

_____ κίνηση στο χώρο
_____ παραπομπές

04

Αρχαία Ρώμη

_____ συσχετισμοί
_____ ρόλος
_____ κατηγορίες λουτρών
_____ αρχιτεκτονικά γνωρίσματα
_____ χώροι λούσεως
_____ υλικότητα - διάκοσμος
_____ χρόνος στις θέρμες
_____ τυπολογίες

■ Θέρμες Καρακάλλα

_____ κίνηση στο χώρο
_____ παραπομπές

05

Βυζάντιο

_____ συσχετισμοί
_____ ρόλος
_____ κατηγορίες λουτρών
_____ χρόνος στα Βυζαντινά λουτρά
_____ υλικότητα - διάκοσμος
_____ φωτισμός

■ Μονή του Δερβενιοσάλεσι

_____ κίνηση στο χώρο
_____ παραπομπές

2ος π.Χ.

217 μ.Χ.

12ος μ.Χ.

06

Οθωμανικά λουτρά

- συσχετισμοί
- ρόλος
- κατηγορίες λουτρών - αλληλουχία χώρων
- χρόνος στο χαμάμ
- υλικότητα - διάκοσμος
- φωτισμός
- νερό

16ος μ.Χ.

■ Χαμάμ Γιαχουτί

- κίνηση στο χώρο
- παραπομπές

07

Δύση

- συσχετισμοί
- Αναγέννηση
- Μπαρόκ
- Νεοκλασικισμός
- Friedrichsbad, Baden Baden
- παραπομπές

1877

08

Σύγχρονη εποχή

- τα λουτρά τον 20ο αιώνα
- ρόλος

1996

■ Therme Vals

- φωτισμός
- υλικότητα
- νερό
- Χρόνος στα Therme Vals
- αντίληψη χώρου και κίνηση σε αυτόν

09

■ Συμπεράσματα- Συγκεντρωτικοί Πίνακες

10

■ Βιβλιογραφία

Την μελέτη τις παρούσας ερευνητικής εργασίας, υποκίνησε η επιθυμία μου στην διπλωματική εργασία να δημιουργηθεί ένας διάλογος ανάμεσα σε δύο στοιχεία του φυσικού τοπίου μέσω της αρχιτεκτονικής, αυτό της θάλασσας και του φυσικού εδάφους.

Τα ερωτήματα - προβληματισμοί που τέθηκαν στο σημείο αυτό της εκπόνησης της διπλωματικής εργασίας είναι δύο. Το πρώτο, που προσπάθησα να ερευνήσω ιστορικά, αφορά το **πως ερμηνεύεται το στοιχείο του νερού σε κτηριακό όγκο** από την Αρχαία Ελλάδα μέχρι και σήμερα. Μέσω της έρευνας κατέληξα στο συμπέρασμα πως οι λουτρικές εγκαταστάσεις είναι το κτήριο εκείνο που με διαφορετικούς κάθε φορά χειρισμούς του στοιχείου του νερού, απαντα στο ερώτημα αυτό.

Το δεύτερο ερώτημα που προέκυψε είναι: **ποια είναι τα στοιχεία εκείνα που δημιουργούν στον χώρο διαφορετικές ποιότητες και ενεργοποιούν τις αισθήσεις;** Μελετώντας ορισμένες παραμέτρους, ως τα στοιχεία εκείνα που συνθέτουν την δημιουργία ατμόσφαιρας στον χώρο, προσπάθησα να απαντησω στο ερώτημα αυτό, του κατά πόσο δηλαδή οι λουτρικές εγκαταστάσεις ανα την εξέλιξή τους, λαμβάνουν υπόψη τους την δημιουργία της ατμόσφαιρας.

Παράμετροι όπως η χρήση του νερού η διάρθρωση των χώρων, η κίνηση των χρηστών, η υλικότητα των εγκαταστάσεων, ο αρχιτεκτονικός διάκοσμος και ο φωτισμός, αξίζει να μελετηθούν και να παρουσιαστούν κατά την πάροδο του χρόνου, από τις Αρχαίες Ελληνικές Λουτρικές Εγκαταστάσεις έως τις Ρωμαϊκές Θέρμες και από τα Βυζαντινά Λουτρά και Οθωμανικά Χαμάμ έως τα πιο σύγχρονα.

Για τον σκοπό της εξέτασης αυτών, επιλέγονται, και αναλύονται αντιπροσωπευτικά παραδείγματα λουτρικών εγκαταστάσεων, των παραπάνω χρονικών περιόδων.

Οι ανάγκες τις οποίες εξυπηρετεί ο θεσμός του λουτρού διαφοροποιούνται χρονολογικά αφορώντας ψυχαγωγικούς, θρησκευτικούς, λειτουργικούς και άλλους σκοπούς. Αναφέρεται ενδεικτικά, ότι στην Αρχαία Ελλάδα, τα λουτρά με τη λειτουργία τους ικανοποιούν τις ανάγκες των αθλητών, ενώ αντίστοιχα κατά την Οθωμανική Περίοδο εξυπηρετούν και υπακούουν σε θρησκευτικές παραμέτρους.

Η επισήμανση και μελέτη όλων αυτών, λοιπόν, έχει ιδιαίτερη αξία, καθώς ο ρόλος του λουτρού με την εκάστοτε διαφοροποίηση του έχει αντίκτυπο στο σχεδιασμό και τη συνολική προσέγγιση του χώρου των υπό εξέταση λουτρικών εγκαταστάσεων. Η καταγραφή και παρουσίαση αυτού λειτουργεί επεξηγηματικά, συμβάλλοντας στην ερμηνεία ζητημάτων λειτουργικής, συνθετικής και αρχιτεκτονικής φύσεως.

Κύρια μέρη της μελέτης αποτελεί η ανάδειξη των αρχών της αρχιτεκτονικής των λουτρών μέσα από παραδείγματα, και η διερεύνηση του κατά πόσο αυτή ακολουθεί με την πάροδο του χρόνου τα παλαιότερα πρότυπα, διαφοροποιείται ή δημιουργεί νέα.

Με άλλα λόγια πόσο πολύ έχει διαφοροποιηθεί το λουτρό με την πάροδο του χρόνου; Ποιοι είναι οι αρχιτεκτονικοί χειρισμοί της εκάστοτε περιόδου, και ποιους σκοπούς εξυπηρετούσαν;

01

■ Εισαγωγή

02

■ Μεθοδολογία

03

Αρχαία Ελλάδα

— ρόλος

■ Λουτρό Οινιαδών

— κίνηση στο χώρο
— παραπομπές

04

Αρχαία Ρώμη

— συσχετισμοί
— ρόλος
— κατηγορίες λουτρών
— αρχιτεκτονικά γνωρίσματα
— χώροι λούσεως
— υλικότητα - διάκοσμος
— χρόνος στις θέρμες
— τυπολογίες

■ Θέρμες Καρακάλλα

— κίνηση στο χώρο
— παραπομπές

05

Βυζάντιο

— συσχετισμοί
— ρόλος
— κατηγορίες λουτρών
— χρόνος στα Βυζαντινά λουτρά
— υλικότητα - διάκοσμος
— φωτισμός

■ Μονή του Δερβενιοσάλεσι

— κίνηση στο χώρο
— παραπομπές

2ος π.Χ.

217 μ.Χ.

12ος μ.Χ.

06

Οθωμανικά λουτρά

- συσχετισμοί
- ρόλος
- κατηγορίες λουτρών - αλληλουχία χώρων
- χρόνος στο χαμάμ
- υλικότητα - διάκοσμος
- φωτισμός
- νερό

16ος μ.Χ.

Χαμάμ Γιαχουτί

- κίνηση στο χώρο
- παραπομπές

07

Δύση

- συσχετισμοί
- Αναγέννηση
- Μπαρόκ
- Νεοκλασικισμός

1877

Friedrichsbad, Baden Baden

- παραπομπές

08

Σύγχρονη εποχή

- τα λουτρά τον 20ο αιώνα
- ρόλος

1996

Therme Vals

- φωτισμός
- υλικότητα
- νερό
- χρόνος στα Therme Vals
- αντίληψη χώρου και κίνηση σε αυτόν

09

Συμπεράσματα- Συγκεντρωτικοί Πίνακες

10

Βιβλιογραφία

Η ερευνητική εργασία αναπτύσσεται σε έξι κεφάλαια, απο άποψη περιεχομένου, στα οποία γίνεται μελέτη μέσα απο πέντε χρονικές περιόδους, της αρχιτεκτονικής των λουτρικών εγκαταστάσεων και της εξέλιξής τους, με την παράθεση χαρακτηριστικών παραδειγμάτων για την κάθε περίοδο.

Χαρακτηριστικά παρουσιάζονται το **Λουτρό των Οινιάδων** στην Αρχαία Ελλάδα, **οι Θέρμες του Καρακάλλα** στην Αρχαία Ρώμη, το λουτρό της **μονής Δερβενοσάλεσι** κατά τους Βυζαντινούς χρόνους, το **Χαμάμ Γιαχουντί** στη Θεσσαλονίκη κατά την Οθωμανική αυτοκρατορία, τα λουτρά **Friedrichsbad** στη Δύση και τέλος, τα **Therme Vals** του Zumthor στην Ελβετία ως πιο σύγχρονο παράδειγμα λουτρών.

Η έρευνα, ξεκινά με την μελέτη του **ρόλου** του λουτρού σε κάθε περίοδο ο οποίος έχει καθορίσει τόσο την τυπολογία τους, όσο και την ατμόσφαιρα που θα βιώσει ο χρήστης σε αυτό, μέσω των αρχιτεκτονικών χειρισμών. Στη συνέχεια εξετάζονται, σε κάθε περίοδο, τα στοιχεία που φάνηκε διαχρονικά να απασχολούν την αρχιτεκτονική των λουτρικών εγκαταστάσεων. Τα σενάρια **φωτισμού** στο εσωτερικό των κτιρίων, **τα υλικά** τα οποία θα χρησιμοποιηθούν και θα επεξεργαστούν δίνοντας ανάλογες χωρικές ποιότητες, η οργάνωση και **η αλληλουχία των χώρων, ο χρόνος**, και τέλος το στοιχείο **του νερού**. Αυτές οι πέντε παράμετροι είναι καθοριστικές για τη δημιουργία της ατμόσφαιρας που συναντάμε στα λουτρά σε κάθε εποχή.

Τέλος στα συμπεράσματα, με την βοήθεια συγκνετρωτικών πινάκων αναλύονται οι πέντε παράμετροι μελέτης, που συνθέτουν την ατμόσφαιρα του χώρου, μία προς μία, για τις πέντε χρονικές περιόδους. Με τον τρόπο αυτο αντιλαμβανόμαστε συγκριτικά για την κάθε περίοδο, πως χειρίζεται τις παραμέτρους αυτές. Αν έχουν καθορίσει την αρχιτεκτονική των λουτρών η αν έχουν λιγότερο σημαντικό ρόλο στον σχεδιασμό κάθε εποχής. Ακόμα αντιλαμβανόμαστε την ύπαρξη ή μη ενός <<νήματος>> , μιας συνέχειας δηλαδή απο την μια περίοδο στην άλλη.

Στη συνέχεια αναλύονται οι πέντε **παράμετροι μελέτης**, ως τα στοιχεία εκείνα που συνθέτουν την δημιουργία ατμόσφαιρας στον χώρο.

Νερό

Το νερό ως λειτουργικό στοιχείο υπάρχει σε πολλές αρχιτεκτονικές παραδόσεις και κουλτούρες, ειδικά στην ανατολή, με τη ευρεία χρήση των χαμάμ στην καθημερινή ζωή.

Το δομημένο περιβάλλον, παρόλο που εξ' ορισμού είναι η δημιουργία του ανθρώπου για να αποφύγει τη βροχή και την υγρασία και να παραμείνει στεγνός αυτός και η ιδιοκτησία του¹, έφτασε σε ένα τέτοιο σημείο εξάρτησης από το υγρό στοιχείο, που ολόκληρες παραδόσεις είναι μορφολογικά και λειτουργικά συνδεδεμένες με την παρουσία ή και την απουσία του νερού. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία και την εξέλιξη των ανθρώπινων κατασκευών που σχετίζονταν άμεσα με το νερό, το μάζευαν, το εκμεταλλεύονταν, το χρησιμοποιούσαν τόσο για την καθαριότητα και την υγιεινή, όσο και ως πολιτιστικό στοιχείο : θέρμες, λουτρά, χαμάμ, σιντριβάνια, κρήνες. Συνδέθηκε πολύ γρήγορα με την ευεξία και τη ψυχοσωματική υγεία του ανθρώπου.

[1] Therme Vals : εξωτερική πισίνα

<https://gr.pinterest.com/pin/498562621229294465/>

[2] Therme Vals : κρήνη με πόσιμο νερό, οξείδια στο τοίχο

<https://gr.pinterest.com/pin/498562621229294465/>

[3] Οθωμανικό λουτρό: πλύσιμο με νερό που τρέχει από στρόφιγγα

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/7/7b/Hamam_dsc05370_nevit.jpg/250pxHamam_dsc05370_nevit.jpg

Το νερό μεταλλάσσεται και εμπλέκει τον χρήστη στις τρεις καταστάσεις της ύλης του (στερεό, υγρό, αέριο). Με αυτά τα μοναδικά του χαρακτηριστικά μπορεί να χρησιμοποιηθεί στο σχεδιασμό με αποτελεσματικό και εντυπωσιακό τρόπο, λειτουργώντας ως κινητήρια δύναμη γύρω από την οποία θα οργανωθούν, αρχιτεκτονική και χώρος.

Αναμφίβολα το νερό συνιστά, πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαμόρφωση των λουτρικών εγκαταστάσεων. Ο χώρος διαρθρώνεται με κριτήρια τη θερμοκρασία του και τη μορφή του. Σε άλλες χρονικές περιόδους το υγρό στοιχείο απαντάται στα λουτρά ως "τρεχούμενο" και σε άλλες ως "στάσιμο". Σε κάθε περίπτωση εξυπηρετεί τον άνθρωπο με τις κοινωνικές και θρησκευτικές του πεποιθήσεις και ανάγκες, και υποκινεί τις βασικές αρχές σχεδιασμού και ευρύτερα την αρχιτεκτονική διαδικασία.

Φως

Το φυσικό φως, σε όλη την ιστορία της αρχιτεκτονικής λειτούργησε, όχι μόνο ως ένα στοιχείο απαραίτητο για διαβίωση στους χώρους, αλλά και ως δομικό υλικό με το οποίο ολόκληρο το έργο έπαιρνε μορφή.

«Πως μπορεί κάποιος να φανταστεί ένα κτίριο με χώρους τους οποίους δεν είδε ποτέ σε φυσικό φως;», γράφει ο Louis Kahn. Η αρχιτεκτονική δημιουργία παίρνει υπόσταση μέσω του φωτός γιατί, κυρίως μέσω αυτού, μπορούμε να κατανοήσουμε τη σχέση μας με το φυσικό κόσμο και το χώρο.

Ο τρόπος που αντιλαμβανόμαστε το φως είναι πολύπλοκος και διαφέρει ανάλογα με την κουλτούρα του κάθε πολιτισμού, τις καιρικές συνθήκες και τη γεωγραφία του κάθε τόπου. Για παράδειγμα, στις νότιες και κεντρικές χώρες, όπου υπάρχει μεγάλη ένταση φωτός και πολύ μικρές σκιές, τα αντικείμενα τρεμοπαίζουν και χάνονται και στην αρχιτεκτονική υπάρχει η ανάγκη για φίλτρα, έτσι ώστε το φως να μην κατακλύζει απρόσκοπτα τους χώρους. Αντίθετα στις πιο βόρειες χώρες το φως φιλτράρεται και δημιουργεί γραφικά μοτίβα σκιών που προωθούν το ρομαντισμό και την περισυλλογή².

[4] Therme Vals : Πλευρικά
Ανοίγματα

<https://glamurok.com/wp-content/uploads/2015/01/Peter-Zumthor-therme-vals-spa-3.jpg>

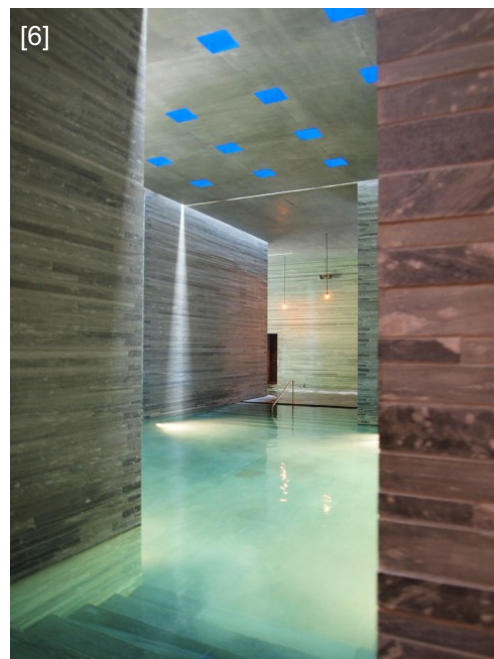
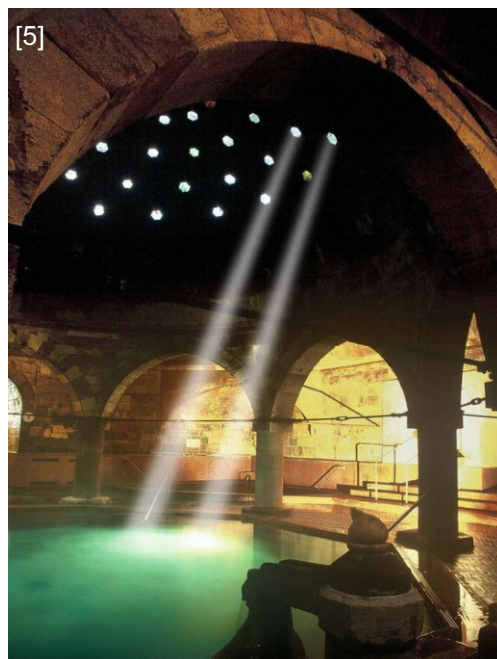

[5] Rudas Baths, Budapest

<https://tasteadventuretravel.com/2011/09/08/rudas-baths-a-must-visit-while-in-budapest/>

[6] Therme Vals : οπές στην
οροφή της εσωτερικής πισίνας

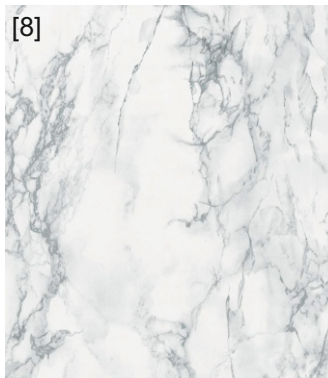
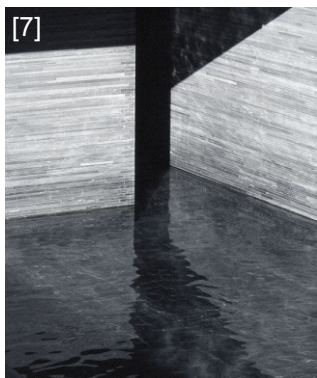
<https://gr.pinterest.com/pin/498562621229294465/>

Τα υλικά έχουν άμεση επίδραση σε όλες τις αισθήσεις του ανθρώπου : όραση, αφή, ακοή, όσφρηση , ακόμα και γεύση³. Αλλά ποιο είναι εκείνο το στοιχείο στη φύση των υλικών που επηρεάζει, τόσο τον δημιουργό όσο και τον χρήστη, προκαλώντας του αισθητηριακές μνήμες; Η επιλογή ανάμεσα στα εκατομμύρια υλικά που υπάρχουν είναι μια σημαντική στιγμή για την ολοκλήρωση του έργου. Πέρα από το είδος του υλικού, ρόλο παίζει επίσης η επεξεργασία του και η τελική μορφή την οποία θα πάρει.

«Μια πέτρα μπορείς να την πριονίσεις, να την τροχίσεις, να την τεμαχίσεις, να την σπάσεις, να τη διαχωρίσεις, να τη γυαλίσεις και κάθε φορά θα βγάζει άλλο αποτέλεσμα».⁴

Τα υλικά έχουν άπειρες δυνατότητες και ιδιότητες. Θα πρέπει όμως κάθε φορά που χρησιμοποιείται ένα υλικό να αντιμετωπίζεται με τον κατάλληλο σεβασμό και γνώση για αυτές του τις δυνατότητες και ιδιότητες⁵. Μόνο έτσι είναι δυνατή μια ειλικρινής αρχιτεκτονική δημιουργία. Ο Richard Weston, μιλώντας για τις μεθόδους κατασκευής υποστηρίζει ότι , πέρα από την πρόοδο που υπάρχει στην επεξεργασία των υλικών, ανακυκλώνονται ανά τους αιώνες γιατί «όταν εισάγονται νέα υλικά, χρησιμοποιούνται με τρόπο που μιμείται τις συνηθισμένες μεθόδους κατασκευής»⁶. Αυτό που δεν πρέπει να χυθεί, για χάρη της προόδου, είναι η κατανόηση για στη σχέση μεταξύ ανθρώπου και υλικών, στην οποία οφείλουμε την κατασκευή και την ολοκλήρωση της αρχιτεκτονικής στην υλική υπόστασή της⁷.

[7] Therme Vals : χαλαζιτης των Vals

<https://gr.pinterest.com/pin/498562621229294465/>

[8] Friedrichsbad: υλικότητα

<http://www.badenbaden.de/en/tourist-information/historical-sights/friedrichsbad/>

[9] Άγαλμα Ποτάμιου Θεού Μαιάνδρου, που κοσμούσε τα λουτρά της Φαυστίνας.

http://www.fhw.gr/choros/miletus/gr/loutra_faustinas.php?mp=map3b

[10] Ψηφιδωτό στις Ρωμαϊκές Θέρμες

<http://www.romeingreek.eu/?p=4283>

Σε κτίρια όπως είναι τα λουτρά, όπου μιλάμε για μια αρχιτεκτονική των αισθήσεων και για χώρους όπου ο χρήστης έρχεται σε άμεση επαφή με αυτά, τα υλικά καθορίζουν το ύφος του έργου και την αίσθηση που θα έχει ο επισκέπτης στην πρώτη επαφή του με το κτίριο. Ρόλο έχει επίσης να διαδραματίσει η αντοχή στο νερό αλλά και η ιδιότητα των υλικών να απορροφούν και να εξαγουν λιγότερο ή περισσότερο τη θερμοκρασία, στην επαφή τους με το ανθρώπινο σώμα. Τα υλικά που θα χρησιμοποιηθούν σε ένα τέτοιο χώρο πρέπει να είναι οικεία στον χρήστη : σε αναλογία με την ανθρώπινη κλίμακα και όσο πιο κοντά στη φυσική τους μορφή.

Αντίληψη χώρου και κίνηση σε αυτόν

Η πραγματοποίηση της αρχιτεκτονικής ολοκληρώνεται με την κατασκευή των χώρων της. Τα κτίρια έχουν μια τριπλή κατασκευαστική υπόσταση : ως οικοδομές, ως στερεά σχήματα τα οποία εγγράφονται στο χώρο και ως διατάξεις των χώρων στις οποίες διατίθεται η ανθρώπινη ζωή και παρουσία.⁸ Όλα τα πιο πάνω έχουν να κάνουν με τη δημιουργία και την πραγματοποίηση του έργου και το πώς ο χρήστης θα το βιώσει τελικά. Οι χωρο-γραφίες αποτελούν τον τρόπο με τον οποίο ο χρήστης αντιλαμβάνεται και κατανοεί τις χωρικές σχέσεις που βιώνει, όχι μόνο υποκειμενικά, με βάση την προσωπική του αισθητική, αλλά και αντικειμενικά, με τη συνείδηση της μορφής ως λογική και νόημα⁹.

Η ατμόσφαιρα, είναι η αισθητηριακή εμπειρία σε ένα αρχιτεκτονικό έργο. Η ποιότητα την οποία ένα έργο καταφέρει να μεταδώσει στον παρατηρητή όταν διασχίζει τους χώρους του.¹⁰ Η εμπειρία αυτή οργανώνεται, κατά τον σχεδιασμό του έργου από τον αρχιτέκτονα, από διάφορα στοιχεία και παράγοντες όπως είναι οι σχέσεις του κάθε χώρου με τους υπόλοιπους, οι ένοικοι οι οποίοι προσαρμόζονται στις συγκεκριμένες λειτουργίες που αυτός καθορίζει, και τα αντικείμενα που υπάρχουν τοποθετημένα εκεί.¹¹

Ο χώρος χαρακτηρίζεται επίσης από τονικότητα. Αυτή η τονικότητα διαμορφώνεται, ανάλογα με τις διαστάσεις των χώρων και τις διαβαθμίσεις του φωτός που αυτοί έχουν¹². Η κατασκευαστική λογική και η αρχιτεκτονική ποιότητα έρχονται να συναντήσουν την δραστηριότητα των υποκειμένων, την περιπατική αφήγηση της εμπειρίας του χρήστη. Τα δύο αυτά στοιχεία είναι που συνθέτουν την εμπειρία.

χρόνος

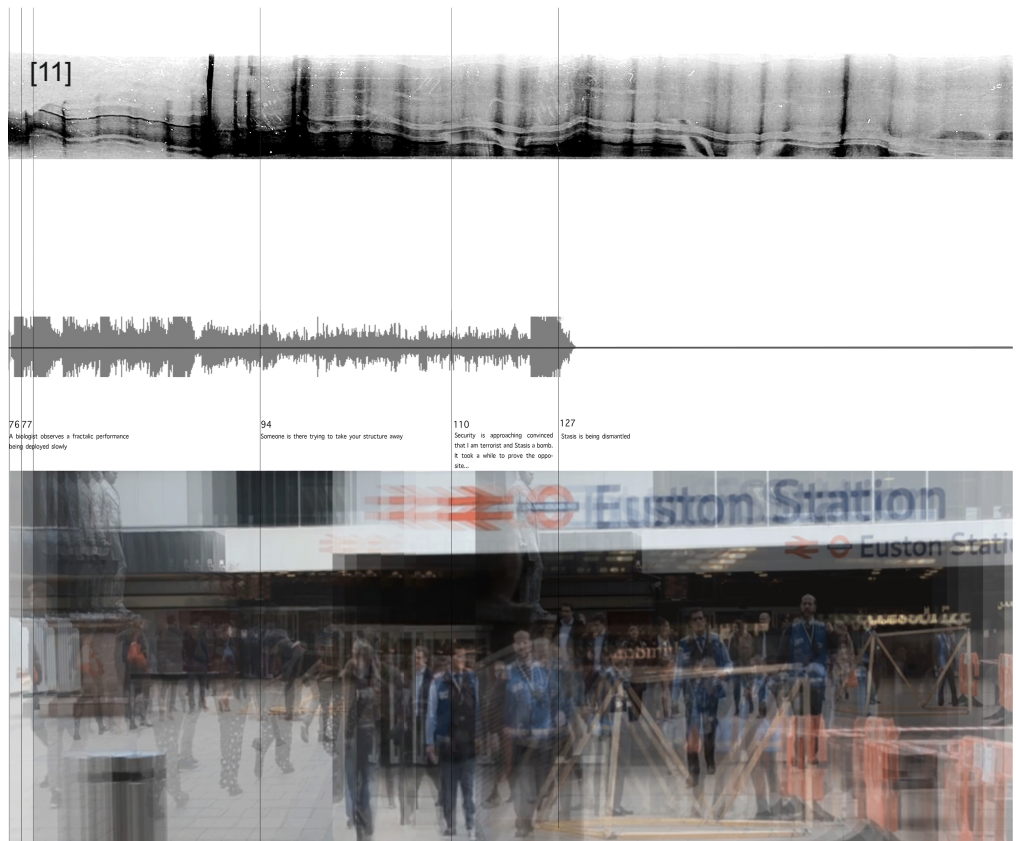
Η εμπειρία μας σε ένα χώρο - πως θα κινηθούμε στο εσωτερικό του, πόσο χρόνο θα περάσουμε στο σύνολο του και πόσο θα παραμείνουμε στο κάθε δωμάτιο, ακόμα και σε ποια ώρα της μέρας θα το επισκεφθούμε – είναι αυτό που θα μας καθορίσει το τι θα μας προσφέρει το κτίριο ως παρουσία, τι θα μας μεταδώσει, μέσω αυτής μας της εμπειρίας. Την αίσθηση που θα μας αφήσει την πρώτη φορά που το κοιτάξαμε, κατά τη διάρκεια της επίσκεψης μας σε αυτό και την στιγμή που το αφήσαμε¹³.

Υπάρχουν περιπτώσεις όπου, κατά τη διάρκεια αυτής της διαδρομής, η αίσθηση και η ατμόσφαιρα αλλάζουν. Διαφορετικά κοιτάμε ένα κτίριο όταν το βλέπουμε μέσα από σκίτσα και εικόνες και αλλιώς το παρατηρούμε και το αντιλαμβανόμαστε όταν βρισκόμαστε σε άμεση σχέση μαζί του.

Το στοιχείο του χρόνου, ως καθοριστικό για την εμπειρία του ανθρώπου στην αρχιτεκτονική, γίνεται αντιληπτό ιδιαίτερα σε χώρους που υπάρχει μια καθορισμένη διαδικασία να ακολουθηθεί. Για παράδειγμα στα αεροδρόμια και τους σταθμούς, όλες οι κινήσεις των ταξιδιωτών είναι συντονισμένες ανάλογα με τον χρόνο που έχουν στη διάθεση τους μέχρι την επιβίβαση ή στους ιερούς χώρους όλες οι κινήσεις του πιστού είναι καθορισμένες από την θρησκευτική τελετουργία που ακολουθείται.

[11] Διάγραμμα χρόνου - κίνησης

<https://gr.pinterest.com/pin/52424783135988317/>

Σημειώσεις - Παραπομπές

1. Slessor Catherine, The stuff of life, The Architectural Review: 2003, σ.24
2. Plummer Henry, Lighting up the North, The Architectural Review: 1237/2000, σ.70-72
3. Davey Peter, Material Assets, The Architectural Review: 1290/2004, σ.38-39
4. Zumthor Peter, Atmospheres, Birkhauser-Publishers for Architecture, Basil: 2006, σ.25
5. Lobell John, Between silence and light : Spirit and Architecture of Louis Kahn, Shambhala publications Inc., Boston : 1979, σ. 40
6. Davey Peter, Material Assets, The Architectural Review: 1290/2004, σ.38-39
7. Davey Peter, Material Assets, The Architectural Review: 1290/2004, σ. 38-39
8. Πεπονής Γιάννης, Χωρογραφίες. Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός του νοήματος, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα : Ιανουάριος 1997, σ.166
9. Πεπονής Γιάννης, Χωρογραφίες. Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός του νοήματος, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα : Ιανουάριος 1997, σ.214
10. Zumthor Peter, Atmospheres, Birkhauser-Publishers for Architecture, Basil: 2006, σ.10.
11. Wigley Mark, Architecture of Atmosphere DAIDALOS-Architecture Art Culture : Ιούνης 1998
12. Lobell John, Between silence and light: Spirit and Architecture of Louis Kahn, Shambhala publications Inc., Boston, 1979, σ.32
13. Wigley Mark, Architecture of Atmosphere, DAIDALOS-Architecture Art Culture : Ιούνης 1998

01

■ Εισαγωγή

02

■ Μεθοδολογία

03

Αρχαία Ελλάδα

_____ ρόλος

■ Λουτρό Οινιαδών

_____ κίνηση στο χώρο
_____ παραπομπές

2ος π.Χ.

04

Αρχαία Ρώμη

_____ συσχετισμοί
_____ ρόλος
_____ κατηγορίες λουτρών
_____ αρχιτεκτονικά γνωρίσματα
_____ χώροι λούσεως
_____ υλικότητα - διάκοσμος
_____ χρόνος στις θέρμες
_____ τυπολογίες

■ Θέρμες Καρακάλλα

_____ κίνηση στο χώρο
_____ παραπομπές

217 μ.Χ.

05

Βυζάντιο

_____ συσχετισμοί
_____ ρόλος
_____ κατηγορίες λουτρών
_____ χρόνος στα Βυζαντινά λουτρά
_____ υλικότητα - διάκοσμος
_____ φωτισμός

■ Μονή του Δερβενιοσάλεσι

_____ κίνηση στο χώρο
_____ παραπομπές

12ος μ.Χ.

06

Οθωμανικά λουτρά

- συσχετισμοί
- ρόλος
- κατηγορίες λουτρών - αλληλουχία χώρων
- χρόνος στο χαμάμ
- υλικότητα - διάκοσμος
- φωτισμός
- νερό

16ος μ.Χ.

Χαμάμ Γιαχουτί

- κίνηση στο χώρο
- παραπομπές

07

Δύση

- συσχετισμοί
- Αναγέννηση
- Μπαρόκ
- Νεοκλασικισμός

1877

Friedrichsbad, Baden Baden

- παραπομπές

08

Σύγχρονη εποχή

- τα λουτρά τον 20ο αιώνα
- ρόλος

1996

Therme Vals

- φωτισμός
- υλικότητα
- νερό
- χρόνος στα Therme Vals
- αντίληψη χώρου και κίνηση σε αυτόν

09

Συμπεράσματα- Συγκεντρωτικοί Πίνακες

10

Βιβλιογραφία

Οι συνθήκες της σωματικής καθαριότητας στην ελληνική αρχαιότητα ποικίλλουν από εποχή σε εποχή και εξαρτώνται από την κοινωνική τάξη, την ηλικία και το φύλο. Η χρήση των **φυσικών πηγών** συνιστά την πρώιμη λύση για καθαριότητα και ευεξία. Χαρακτηριστικά μελανόμορφα αγγεία του 6ου αι π.Χ. δείχνουν ενήλικες να λούονται σε **κρήνες**. Μία τέτοια απεικόνιση σε μία υδρία στο Μουσείο Λέιντεν μπορεί να ερμηνευτεί ως κρήνη Γυμνασίου, όπου οι κρουνοί διακρίνονται σε σχήμα πανθηροκεφαλής.

Ωστόσο, η συνήθεια να πλένονται σε φυσικές πηγές ή σε αστικές κρήνες φαίνεται πως σταδιακά **εγκαταλείπεται στον 5ο αι. π.Χ.** Τότε αρχίζουν να εμφανίζονται τα πρώτα δημόσια κτίρια στα οποία έγιναν εγκαταστάσεις λουτρών. Είναι τα **Γυμνάσια**, οι χώροι άσκησης της ψυχής και του σώματος των νέων τα οποία χωροθετούνται αρχικά σε παραποτάμιας ή παραθαλάσσιες περιοχές για να παίρνουν οι αθλητές πιο εύκολα το λουτρό τους.

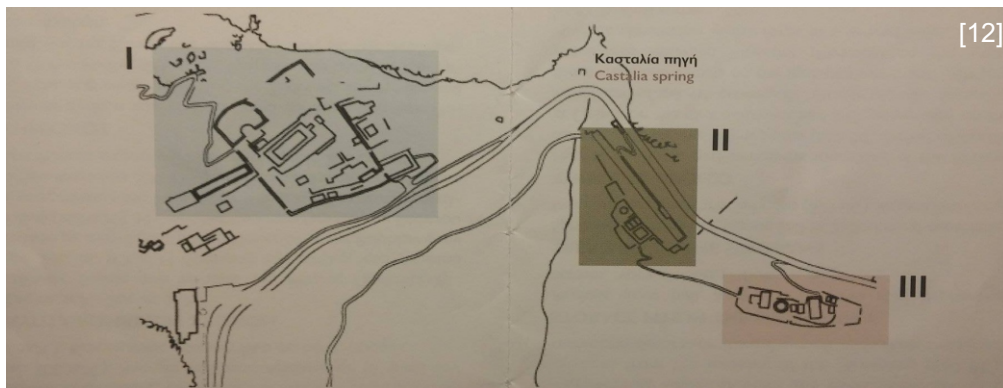
Το κρύο λουτρό δε βοηθούσε τους αθλητές των γυμνασίων στην καθαριότητα του σώματος, αφού μετά την άθληση είχε σχηματιστεί σε αυτό ένα μίγμα από σκόνη και λάδι, που αλειφόταν πριν από την άσκηση, προκειμένου να βοηθήσει στην ελαστικότητα των μυών. Μετά την εκγύμναση ήταν απαραίτητο ένα λουτρό εφίδρωσης για να καθαρίσει η επιδερμίδα. Αντιλήφθηκαν, λοιπόν, ότι στην όλη διαδικασία ένα θερμό ή χλιαρό λουτρό εξυπηρετούσε καλύτερα.

Ρόλος Λουτρού

Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι η χρήση του θερμού λουτρού στην αρχή του γεννήθηκε ως ανάγκη για άρτια καθαριότητα του σώματος των αθλητών και χωροθετούνταν στα Γυμνάσια. Η εξέλιξη τους σε κτηριακό τύπο, ξεχωριστό από τα Γυμνάσια, οδήγησε η μελέτη γιατρών και ιστορικών σχετικά με τις ευεργετικές επιδράσεις των θερμών και ψυχρών λουτρών στο σώμα, καθώς και την θεραπεία νοσημάτων.

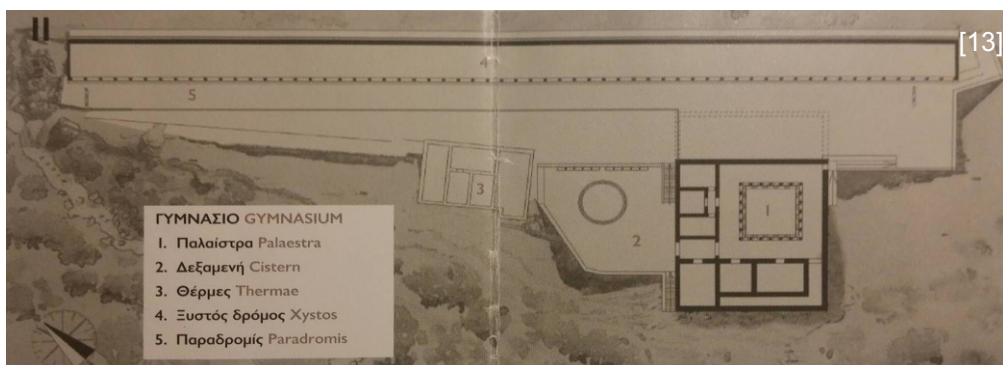
[12] Δελφοί (4ος αι. π. Χ.): το ιερό του Απόλλωνος, Γυμνάσιο, τέμενος της Αθηνάς.

ενημερωτικό φυλλάδιο από το μουσείο των Δελφών.

[13] Γυμνάσιο των Δελφών (4ος αι. π. Χ.)

ενημερωτικό φυλλάδιο από το μουσείο των Δελφών.

[14] Άποψη του Γυμνασίου των Δελφών (4ος αι. π. Χ.) Κυκλική δεξαμενή για τον καθαρισμό των αθλητών μετά την εκγύμναση τους, διαμέτρου 10 μ. και βάθους 2 μ.

<http://www.greekhotel.com/ster ea/fokida/delphi/sightseeing/gymnasium-gr.htm>

Η αρχιτεκτονική σύλληψη των Αρχαίων Ελλήνων (π.χ. στην κατασκευή των θερμών λουτρών) υπολείπονταν των μεταγενέστερων ρωμαϊκών, παρόλο που η εξέλιξη των τελευταίων βασίζεται στην ελληνική παράδοση, όπως θα δούμε παρακάτω. Η Ελληνική αρχαιότητα που επικράτησε και υπό τη ρωμαϊκή κυριαρχία πολλούς αιώνες αργότερα μετέδωσε τους κτιριολογικούς τύπους αλλά και την εφεύρεση του συστήματος υποδαπέδιας θέρμανσης με ζεστό αέρα, το οποίο τελειοποιήθηκε από τους Ρωμαίους μετέπειτα.

Λουτρώνες με εγκατάσταση θερμών υδάτων μνημονεύονται στην Σύβαρι πριν την καταστροφή της το 510 π. Χ. Κυκλικά κτίσματα στον Κολοφώνα της Μικράς Ασίας και έξω από τις πύλες των Αθηνών (Διπύλου, πυλών Διοχάρους, Ιτωνίων πυλών) ταυτίζονται ίσως με λουτρά, αλλά το τυπικό παράδειγμα ελληνικού πλήρους κτίσματος βρίσκεται στους Οινιάδες της Ακαρνανίας και ανάγεται στο 2ο π. Χ. αιώνα.¹

Λουτρό των Οινιαδών, Αρχαία Ελλάδα 2ος π. Χ.

Στο δημόσιας χρήσεως αυτό κτίσμα, η όλη διάταξη είναι ακόμα κάπως ανόργανη, αλλά απαντούν τα τρία εκείνης βασικής σημασίας στοιχεία που αργότερα θα εξελιχθούν κυρίως στις μεγάλες λουτρικές εγκαταστάσεις της ρωμαϊκής εποχής.

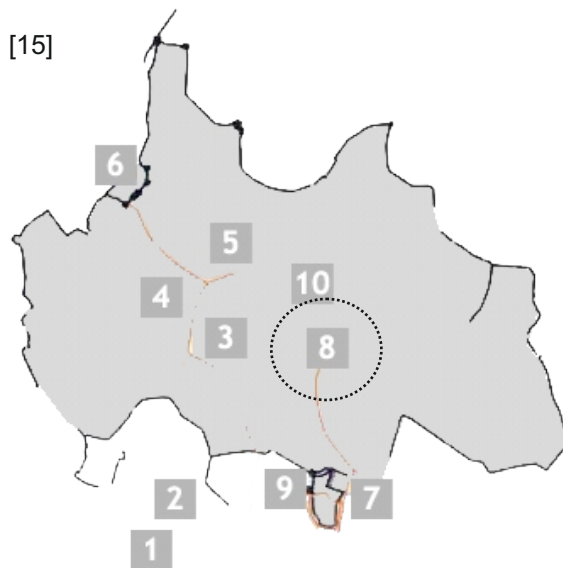
Ένας μικρός ορθογώνιος χώρος με τετράγωνη δεξαμενή νερού, ήταν για τα **ψυχρά λουτρά**. Ένας δεύτερος κυκλικού σχήματος με οκτώ λεκάνες σε κύκλο και πιθανώς ένα χάλκινο λέβητα στη μέση, χρησίμευε για τα **χλιαρά λουτρά**, ενώ σε ένα τρίτο δωμάτιο, επίσης κυκλικό με δεκαεπτά θέσεις λουόμενων ήταν τα **θερμά**. Οι κυκλικοί χώροι είναι χαρακτηριστικοί για τα λουτρά, είχαν στέγη κωνική με οπή στη μέση που είχε τη δυνατότητα να κλείνει.²

[15] Τοπογραφικό της πόλης των Οινιάδων

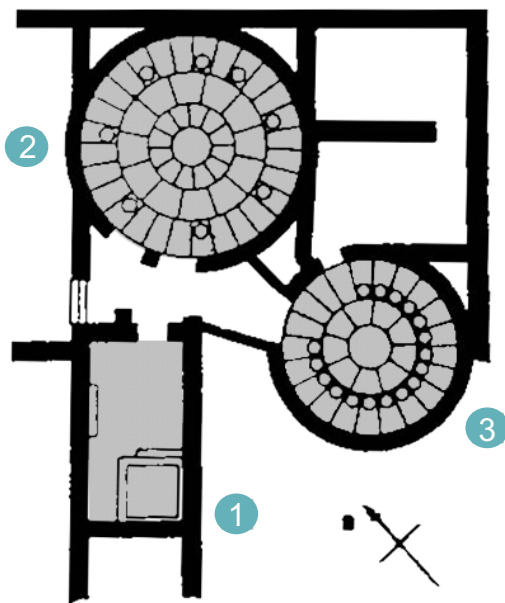
[http://www.pentalofo.gr/axiotheata/oiniades/%CF%84%CE%BF%CF%80%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%B9\)%CE%BA%CF%8C.jpg](http://www.pentalofo.gr/axiotheata/oiniades/%CF%84%CE%BF%CF%80%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%B9)%CE%BA%CF%8C.jpg)

[16] Διαγραμματική κάτοψη του λουτρού των Οινιάδων προσωπικής επεξεργασίας: χρήσεις χώρων

[15]

[16]

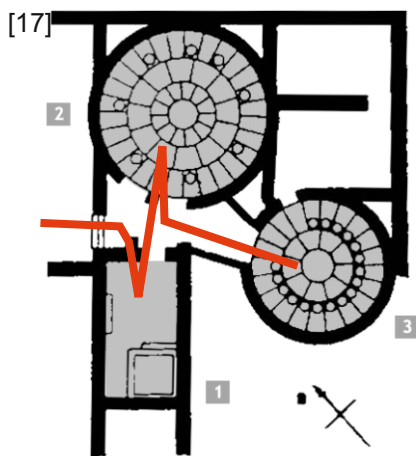

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

- 1 Εξυπηρέτηση επισκεπτών
- 2 το ίδιο
- 3 Θέατρο
- 4 Αγορά
- 5 Οικοδομήματα στον λόφο
- 6 Ακρόπολη
- 7 Νεώσοικοι
- 8 **Λουτρά**
- 9 Οχύρωση
- 10 Κατάλοιπα πολεοδομικού ιστού

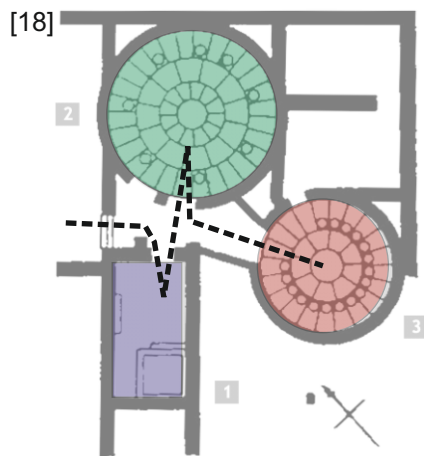
- 1 ψυχρή αίθουσα
- 2 χλιαρή αίθουσα
- 3 θερμή αίθουσα

Σε αυτό το παράδειγμα, των Λουτρών των Οινιάδων, καταγράφονται τα τρία συστατικά στοιχεία, οι τρεις ενότητες χώρων που διαμορφώνουν την διάταξη των λουτρικών εγκαταστάσεων, βασιζόμενες ουσιαστικά στη θερμοκρασία του νερού. Παρατηρούμε πως υπάρχει μία βαθμιαία κλιμάκωση στη θερμοκρασία του νερού, ψυχρό, χλιαρό και θερμό πάνω στην οποία στηρίζεται η διαρρύθμιση των αιθουσών του χώρου και πραγματοποιείται **γραμμικά** η κίνηση στην εκάστοτε αίθουσα.

διάγραμμα κίνησης

— πορεία κίνησης

διάγραμμα θερμοκρασιών

- ψυχρή αίθουσα
- χλιαρή αίθουσα
- θερμή αίθουσα

ΨΥΧΡΟ → ΧΛΙΑΡΟ → ΘΕΡΜΟ

[17] Διαγραμματική κάτοψη προσωπικής επεξεργασίας: κίνηση

[18] Διαγραμματική κάτοψη προσωπικής επεξεργασίας: θερμοκρασίες χώρων

[19] Διάγραμμα αλληλουχίας θερμοκρασιών

Σημειώσεις - Παραπομπές Κεφαλαίου

1. Μπούρας Χ. , 1999, Μαθήματα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής: Πρώτος Τόμος, Αθήνα: Εκδόσεις Συμμετρία, σελ. 323
2. Μπούρας Χ. , 1999, Μαθήματα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής: Πρώτος Τόμος, Αθήνα: Εκδόσεις Συμμετρία, σελ. 323

01

■ Εισαγωγή

02

■ Μεθοδολογία

03

Αρχαία Ελλάδα

— ρόλος

■ Λουτρό Οινιαδών

— κίνηση στο χώρο
— παραπομπές

04

Αρχαία Ρώμη

— συσχετισμοί
— ρόλος
— κατηγορίες λουτρών
— αρχιτεκτονικά γνωρίσματα
— χώροι λούσεως
— υλικότητα - διάκοσμος
— χρόνος στις θέρμες
— τυπολογίες

■ Θέρμες Καρακάλλα

— κίνηση στο χώρο
— παραπομπές

05

Βυζάντιο

— συσχετισμοί
— ρόλος
— κατηγορίες λουτρών
— χρόνος στα Βυζαντινά λουτρά
— υλικότητα - διάκοσμος
— φωτισμός

■ Μονή του Δερβενιοσάλεσι

— κίνηση στο χώρο
— παραπομπές

2ος π.Χ.

217 μ.Χ.

12ος μ.Χ.

06

Οθωμανικά λουτρά

- συσχετισμοί
- ρόλος
- κατηγορίες λουτρών - αλληλουχία χώρων
- χρόνος στο χαμάμ
- υλικότητα - διάκοσμος
- φωτισμός
- νερό

16ος μ.Χ.

Χαμάμ Γιαχουτί

- κίνηση στο χώρο
- παραπομπές

07

Δύση

- συσχετισμοί
- Αναγέννηση
- Μπαρόκ
- Νεοκλασικισμός

1877

Friedrichsbad, Baden Baden

- παραπομπές

08

Σύγχρονη εποχή

- τα λουτρά τον 20ο αιώνα
- ρόλος

1996

Therme Vals

- φωτισμός
- υλικότητα
- νερό
- Χρόνος στα Therme Vals
- αντίληψη χώρου και κίνηση σε αυτόν

09

Συμπεράσματα- Συγκεντρωτικοί Πίνακες

10

Βιβλιογραφία

Συσχετισμός με Αρχαία Ελλάδα

Οι Ρωμαίοι υιοθέτησαν το λουτρό ως ιδέα από τους Αρχαίους Έλληνες και το εξέλιξαν. Τα τεράστια συγκροτήματα λουτρών της εποχής της αυτοκρατορίας, τα γνωστά με το ελληνικό όνομα θέρμες, παρουσιάζουν γενικότερο ενδιαφέρον από πλευράς λειτουργίας (ανταπόκριση σε μία κοινωνική ανάγκη), κατασκευής (θολοδομία μεγάλης κλίμακας) και μορφής.

Η βασική διαμόρφωση των ρωμαϊκών λουτρών, στηρίζεται όπως και στην περίπτωση των αρχαίων ελληνικών λουτρών στους τρεις κυρίως χώρους λούσεως *frigidarium*, *tepidarium* και *caldarium* (ψυχρή, χλιαρή και θερμή αίθουσα), αλλά εκτός από αυτούς υπάρχει και ένα **πλήθος από άλλους χώρους**, με πολλές και ποικίλες χρήσεις. Οι θέρμες είχαν γίνει ένας τόπος συγκεντρώσεως, όπου οι πολίτες μπορούσαν να περάσουν ευχάριστα τις ελεύθερες ώρες τους, με φυσικές ασκήσεις, αλλά και με διαλέξεις ή και διάβασμα. **Η σύνθετη αυτή λειτουργία τους είχε ασφαλώς κάποια αντιστοιχία με αυτή των αρχαίων ελληνικών λουτρών με τα γυμνάσια, αλλά η ευρύτητα των χρήσεων, επιλογών και δυνατοτήτων στην προκειμένη περίπτωση, διαφοροποιεί και διευρύνει τον ρόλο τους.**

Ρόλος

Για τους Ρωμαίους οι θέρμες ήταν τρόπος ζωής. Περιλάμβαναν όχι μόνο μια σειρά από ψυχρά δωμάτια, ζεστά δωμάτια και δωμάτια εφίδρωσης με τα συναφή τους αποδυτήρια, αλλά και βιβλιοθήκες, εστιατόρια, μουσεία και χώρους ανάπαυσης με διάσπαρτες ανάμεσα τους αυλές και κήπους. Όλα αυτά διαμόρφωναν ένα ευχάριστο περιβάλλον για σωματικές, κοινωνικές και πνευματικές δραστηριότητες.

Οι λουτρικές εγκαταστάσεις χωρίζονταν σε τρεις κατηγορίες:

1. **Aquae**, θερμά λουτρά
2. **Balnae**, λουτρά από πηγές πόσιμου νερού
3. **Therme**, δημόσια συγκροτήματα λουτρών με θερμά νερά, στη βάση των ελληνικών πρότυπων λουτρών με χώρους για άθληση.¹

Στην συνέχεια θα μελετήσουμε την τρίτη κατηγορία λουτρών (Therme), που παρουσιάζει το μεγαλύτερο αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον.

Αρχιτεκτονικά γνωρίσματα θερμών

Γενικά αρχιτεκτονικά γνωρίσματα των θερμών είναι η **συμμετρία** της κατόψεως και η **κολοσσιαία κλίμακα**, η **ποικιλία χρήσης οικοδομικών υλικών**, που συντελούσαν στην μνημειακότητα του σύνολου των αρχιτεκτονικών στοιχείων. Το κεντρικό κτίριο των λουτρών το περιέβαλαν κήποι και άλση τους οποίους περιέκλειε μεγάλος ορθογώνιος περίβολος. Προεξέχουσες εξέδρες στις πλευρές του περιβόλου, με αίθουσες για συγκεντρώσεις, βιβλιοθήκες και στοές, καθώς και άλλοι χώροι υπόστυλοι ή ημιυπαίθριοι, παλαίστρες, ξυστοί, μικρότερα λουτρά, καταστήματα κτλ. κατά μήκος των πλευρών τους, ανταποκρίνονταν στις διάφορες ανάγκες.

[20] Άποψη εσωτερικού χώρου των Θερμών του Διοκλητιανού

Πολλές φορές υπήρχε στίβος και στάδιο (θήρμες του Καρακάλλα) ή και θέατρο (θήρμες του Διοκλητιανού), πάντοτε δε προέβλεπαν και δεξαμενές νερού.²

Χώροι λούσεως των θερμών

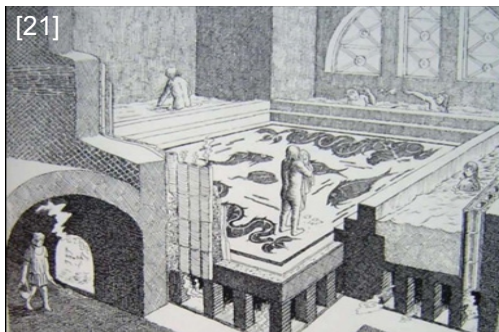
Στην αρχιτεκτονική σύνθεσή τους τα λουτρικά συγκροτήματα ακολουθούσαν την τριπλή διαίρεση των χώρων λούσεως, όπως και τα λουτρά της αρχαίας Ελλάδας, αλλά με διαφορετική διαστασιολόγηση και έμφαση στον προσανατολισμό. Αυτές είναι:

1. *Calidarium*, κυκλικός χώρος θερμού λουτρού με σφαιρικό θόλο. Σχεδιάζονται με νοτιοδυτική κατεύθυνση για να έχουν πλήρη την ηλιακή ενέργεια. Ακόμα, βρίσκονται πάντα κοντά στους χώρους θέρμανσης.

2. *Tapidarium*, ορθογωνικός χώρος λουτρού με σταυροθόλια και χλιαρή θερμοκρασία. Σχεδιάζονται στα ενδιάμεσα τμήματα.

3. *Frigitarium*, χώρος κρύου λουτρού με δεξαμενή κολύμβησης. Σχεδιάζονται με βορειοανατολικό προσανατολισμό.³

Το κυρίως κτήριο των λουτρών είχε υποδομές για τη θέρμανση του νερού, υπόκαυστα και αποθήκες. Το σύστημα των υποκαύστων ήταν ένα είδος κεντρικής θέρμανσης, όπου θερμός αέρας κυκλοφορούσε κάτω από το πλακόστρωτο, ανάμεσα από τα αντιστύλια που το υποβάσταζαν. Αποτελούσε, δηλαδή, ένα υποδαπέδιο και ενδοτοιχίο σύστημα θέρμανσης χάρη στο ζεστό αέρα που παρήγαγε η καύση του ξύλου.⁴

[21] Αναπαράσταση Θερμού Δωματίου Ρωμαϊκού Λουτρού

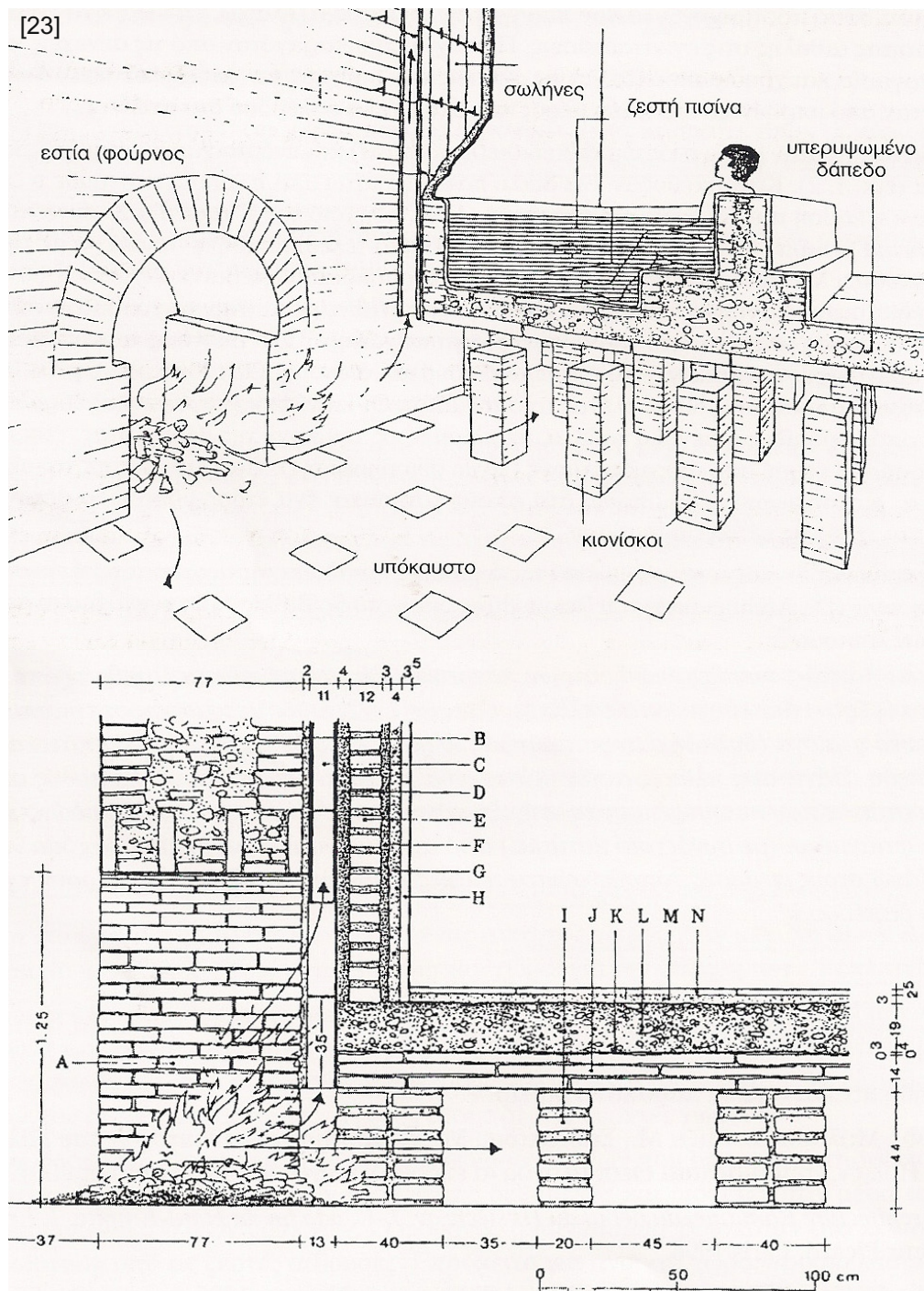
http://blogs.sch.gr/kpeedessa2/files/2011/10/KPE_KRESTENON

[22] Απομεινάρια υπόκαυστου συστήματος σε ρωμαϊκές θέρμες

www.wikipedia.com

[23] Η λειτουργία των
υπόκαυστων στις ρωμαϊκές
θήρμες

Ελένη Κανετάκη, Οθωμανικά
Λουτρά στον Ελλαδικό Χώρο, σελ.
26

Η εξωτερική όψη των θερμών ήταν σχετικά απλή, αλλά στο εσωτερικό υπήρχε εντυπωσιακή λαμπρότητα με μαρμάρινους κίονες, επενδύσεις με έγχρωμα μάρμαρα, πολυτελή δάπεδα ,με πλάκες ή ψηφιδωτά και πλαστικό διάκοσμο με μεγάλα αγάλματα και ανάγλυφα.

Ο περίτεχνος εσωτερικός αρχιτεκτονικός διάκοσμος επιβεβαιώνεται από πολυάριθμες ιστορικές πηγές και αρχαιολογικά ευρήματα. Ιδιαίτερες αναφορές γίνονται στα γλυπτά, τα οποία ήταν τοποθετημένα μέσα σε κόγχες ή ελεύθερα σε περίοπτη θέση. Η χρήση αυτών γενικότερα, για τη διακόσμηση των κτιρίων είναι ένα φαινόμενο το οποίο ανάγεται στα ελληνιστικά χρόνια, αγγίζοντας το ζενίθ του τη ρωμαϊκή περίοδο, με μία διαφορετική όμως προσέγγιση, καθώς τα προγενέστερα χρόνια η χρήση των γλυπτών είχε ως επί το πλείστον χαρακτήρα θρησκευτικό (αναθηματικό/ λατρευτικό) ή νεκρικό (επιτύμβια μνημεία).

Στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία η χρήση των γλυπτών είναι διαφορετική, και στοχεύει στη δημιουργία ατμόσφαιρας για την ενίσχυση της παραστατικότητας του χώρου και αντίληψής του από το χρήστη. Σύμφωνα με την τακτική αυτή, αγάλματα θεοτήτων και ηρώων , πορτρέτα επιφανών ανδρών και αυτοκρατόρων, ευεργετών της πόλης ή αναθετών των οικοδομημάτων παρατάσσονται σε χώρους που προορίζονται για την ψυχική ευεξία των επισκεπτών τους και μπορούν να απαντηθούν εκτός από τα λουτρά, σε ανάκτορα, πολυτελείς οικίες, κήπους και άλλα. Σε κάθε περίπτωση η περιδιάβαση στους χώρους αναψυχής στοχεύει να δώσει στον επισκέπτη τη δυνατότητα να πληροφορηθεί, να βρει πρότυπα μίμησης είτε και απλώς να διασκεδάσει μέσω της θεματικής των εκτιθέμενων γλυπτών. Υπήρχε η απαραίτητη μέριμνα, ώστε τα γλυπτά να είναι έτσι σκηνοθετημένα , ώστε να υποβάλλουν στο θεατή ότι μεταφερόταν αλλού, ανάλογα με τον εκάστοτε χώρο. Για το λόγο αυτό, αντίγραφα περίφημων κλασικών έργων δε στηνόταν οπουδήποτε αλλού, παρά μόνο σε χώρο που παρέπεμπε στον αρχικό τόπο ανάθεσής τους.⁵

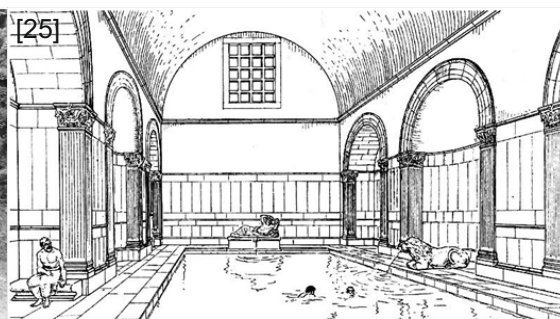
Όσον αφορά το διάκοσμο των ρωμαϊκών λουτρών λοιπόν, αυτός χωρίζεται σε εικονογραφικά θέματα, τα οποία συμβαδίζουν με τη χρηστικότητα της λουτρικής εγκατάστασης. Προσωποποιήσεις ποτάμιων Θεών, Θεοί - Ιατροί, οι οποίοι έχουν εξορισμού στενή σχέση με το νερό και τις ιάσιμες ιδιότητες του (οικογένεια του Ασκληπιού), προστάτες των γυμνασίων και της άθλησης (Ερμής, Ηρακλής) είναι μερικές από τις ομάδες θεοτήτων, αγάλματα των οποίων συναντάμε στις θερμές. Ιδιαίτερα συχνά, ακόμη, είναι και τα αγάλματα των Μουσών, η εμφάνιση των οποίων παραπέμπει στη δροσερή ατμόσφαιρα του Ελικώνα, όπου κατοικούσαν, συνεισφέροντας έτσι στη ψυχική ευεξία που επεδίωκε να μεταδώσει στους λουόμενους το περιβάλλον των λουτρών. Παράλληλα, τα αγάλματα των αθλητών, παρέπεμπαν με τη σειρά τους στα καλογυμνασμένα σώματα αυτών που σύχναζαν στα γυμνάσια, προτού περάσουν στο χώρο του λουτρού. Πολλές φορές οι μεγάλες θερμές χρησιμοποιούνταν και ως μουσεία, ως χώροι δηλαδή που στέγαζαν γλυπτά παλαιότερων εποχών, τα οποία είχαν μεταφερθεί από άλλες περιοχές και είχαν αποκτήσει "μουσειακό" με τη σύγχρονη έννοια χαρακτήρα. Ανασκαφές στις Θέρμες του Καρακάλλα και του Διοκλητιανού στη Ρώμη έφεραν στο φως αντίγραφα έργων της κλασσικής και ελληνιστικής περιόδου, αλλά και πρωτότυπα έργα της ελληνιστικής, όπως ο επονομαζόμενος "Ηγεμόνας των Θερμών".⁶

[24] Άγαλμα Ποτάμιου Θεού Μαιάνδρου, που κοσμούσε τα λουτρά της Φαυστίνας.

http://www.fhw.gr/choros/miletus/gr/loutra_faustinas.php?mp=map3b

[25] Προοπτικό σχέδιο του ψυχρού χώρου (frigidarium) των θερμών της Φαυστίνας.

http://www.fhw.gr/choros/miletus/gr/loutra_faustinas.php?mp=map3b

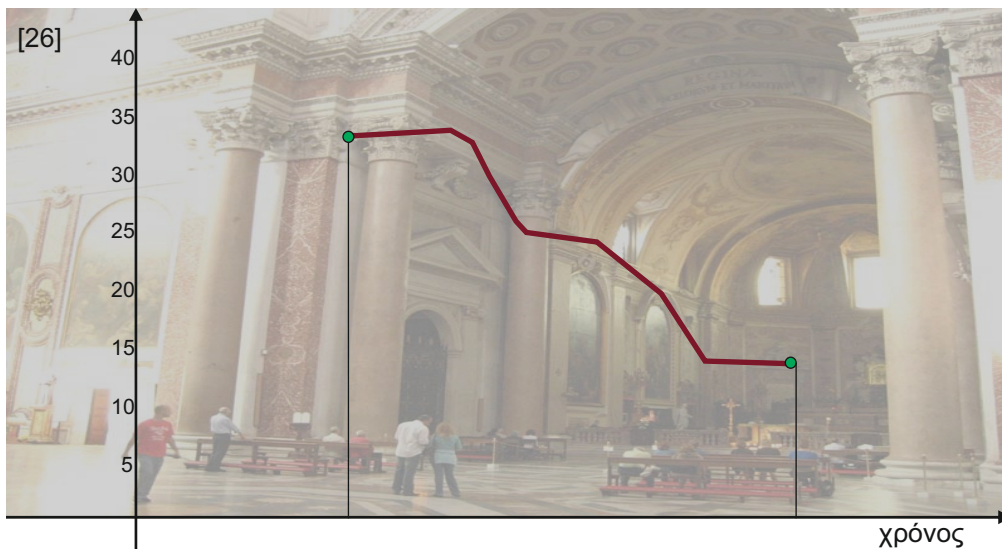
Φωτισμός

Για το φωτισμό των αιθουσών υπήρχαν φεγγίτες και μεγάλα παράθυρα, στα ανοίγματα των οποίων τοποθετούνταν, από τα μέσα περίπου του 1ου αιώνα, τζάμια.

Ο χρόνος στις θερμές

Στα λουτρά οι Ρωμαίοι ασχολούνταν με την φροντίδα του σώματος και του πνεύματος, δεν είναι τυχαίο λοιπόν που ξεκινούσαν με το γυμναστήριο και τελείωναν με την βιβλιοθήκη. Πιο συγκεκριμένα οι επισκέπτες γδύνονταν μετά την είσοδο τους στο αποδυτήριο, το οποίο διέθετε πάγκους κατα μήκος των τοιχών του. Μετά την φύλαξη των ρούχων σειρά είχε η παλαίστρα, η οποία αποτελούνταν απο μια μεγάλη τετραγωνική αυλή (atrium) που περιβαλλόταν απο στοές. Εκεί προσφερόταν η δυνατότητα της σωματικής άσκησης πριν την τέλεση του λουτρού. Στη συνέχεια επιφορτίζονταν οι δούλοι που συχνά συνόδευαν τους κυρίους στο λουτρό.

Στη διαδικασία του λουτρού φαίνεται ότι είχε καθιερωθεί μια συγκεκριμένη σειρά που ακολουθούσαν οι λουόμενοι, την οποία ωστόσο δε γνωρίζουμε με βεβαιότητα. Πάντως, ο γιατρός του αυτοκράτορα Μάρκου Αυρηλίου, ο Γαληνός (129-199), απευθυνόμενος σε ασθενείς τούς συνιστά μια πορεία από το θερμό προς το ψυχρό λουτρό.⁷

[26] Διάγραμμα προσωπικής επεξεργασίας: θερμοκρασίες χώρων-χρόνος

Η οργάνωση των κύριων αιθουσών των ρωμαϊκών θερμών διακρινόταν από συμμετρία, η οποία εξυπηρετούσε τη λειτουργικότητα του κτηρίου. Με βάση τον τρόπο οργάνωσης των θερμαινόμενων (tepidarium, caldarium) και των ψυχρών χώρων (frigidarium), ο D. Krencker διέκρινε τις μεγάλες ρωμαϊκές θέρμες σε τρεις κύριους αρχιτεκτονικούς τύπους:

α) Ο λεγόμενος τύπος εν σειρά, όπου οι αίθουσες του λουτρού τοποθετούνται στη σειρά κατά μήκος ενός κεντρικού άξονα, έτσι ώστε οι επισκέπτες να ακολουθούν μια ευθεία πορεία από το αποδυτήριο προς το caldarium και αντίστροφα,

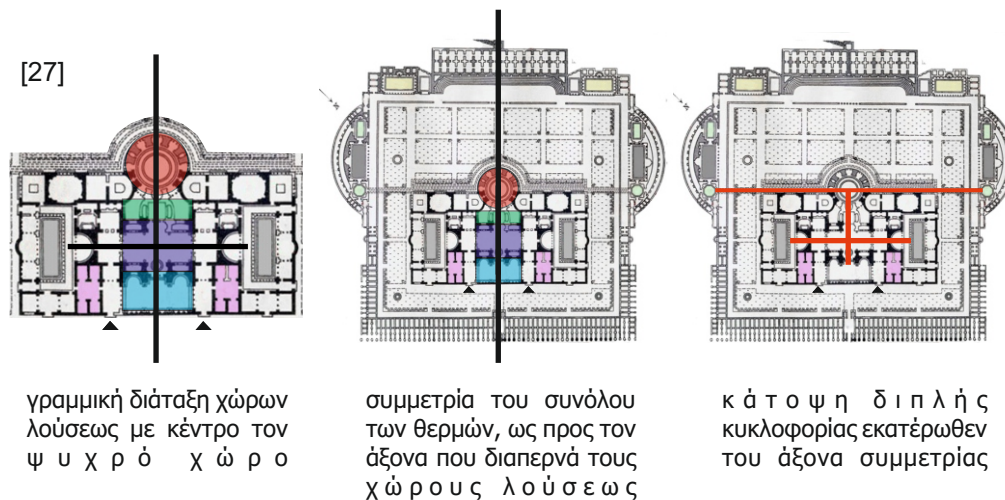
β) ο δακτυλιόσχημος τύπος, όπου οι αίθουσες οργανώνονται σε σχήμα δακτυλίου εξαναγκάζοντας το λουόμενο σε υποχρεωτική πορεία από το frigidarium προς το caldarium και

γ) ο αυτοκρατορικός τύπος (που διαφοροποιείται σε μεγάλο και μικρό αυτοκρατορικό), όπου οι αίθουσες λουτρού αναπτύσσονται κατά μήκος ενός άξονα στο κέντρο του κτηρίου, ενώ εκατέρωθέν τους οργανώνονται συμμετρικά οι βοηθητικοί χώροι. Στον τελευταίο τύπο, που είναι ο πιο σύνθετος και εντυπωσιακός, ανήκουν οι μεγάλες αυτοκρατορικές θέρμες της Ρώμης.⁸

Θέρμες του Καρακάλλα, 212-217 μ. Χ.

Οι Θέρμες του Καρακάλλα παρουσιάζουν ομοιότητες με τον πρώτο αρχιτεκτονικό τυπο λουτρών,⁹ όπως είδαμε νωρίτερα. Στον πρώτο τύπο οι αίθουσες του θερμού και αυτές του ψυχρού λουτρού οργανώνονται σε δύο επιμήκεις, παράλληλες μεταξύ τους, ζώνες κατά μήκος της πλευράς μιας παλαιστρος. Στα κτήρια αυτά διατάσσονται σε μια εξωτερική ζώνη οι θερμαινόμενες αίθουσες με το caldarium τοποθετημένο σε κεντρική θέση, ενώ σε μια εσωτερική αναπτύσσονται μεγαλύτερες, επιμήκεις αίθουσες για το ψυχρό λουτρό (frigidarium) ή και μικρότεροι βοηθητικοί χώροι.

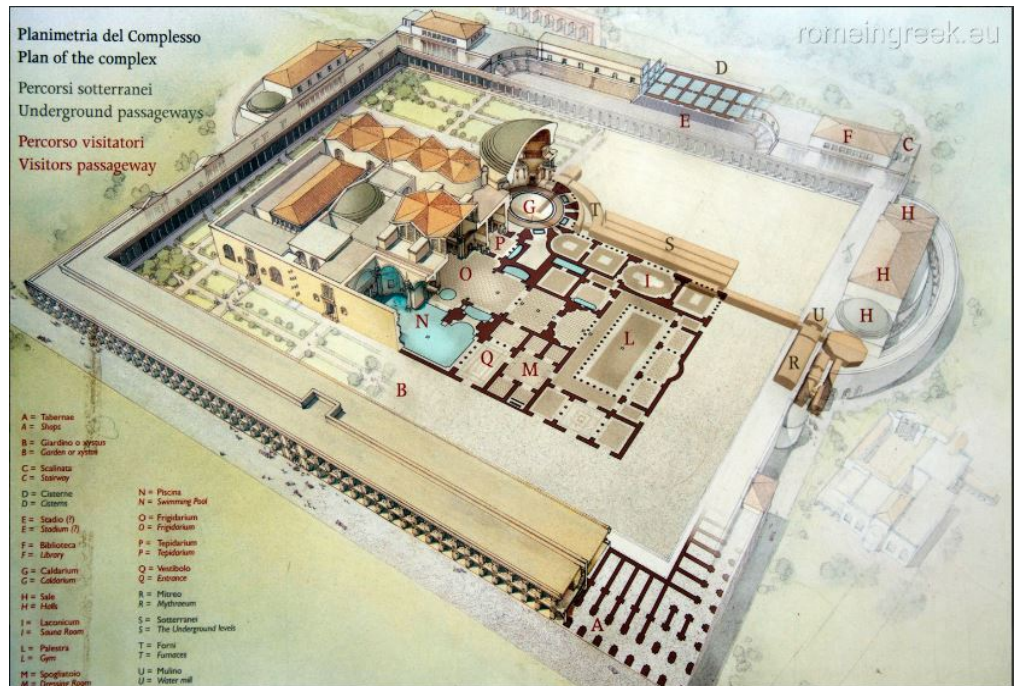
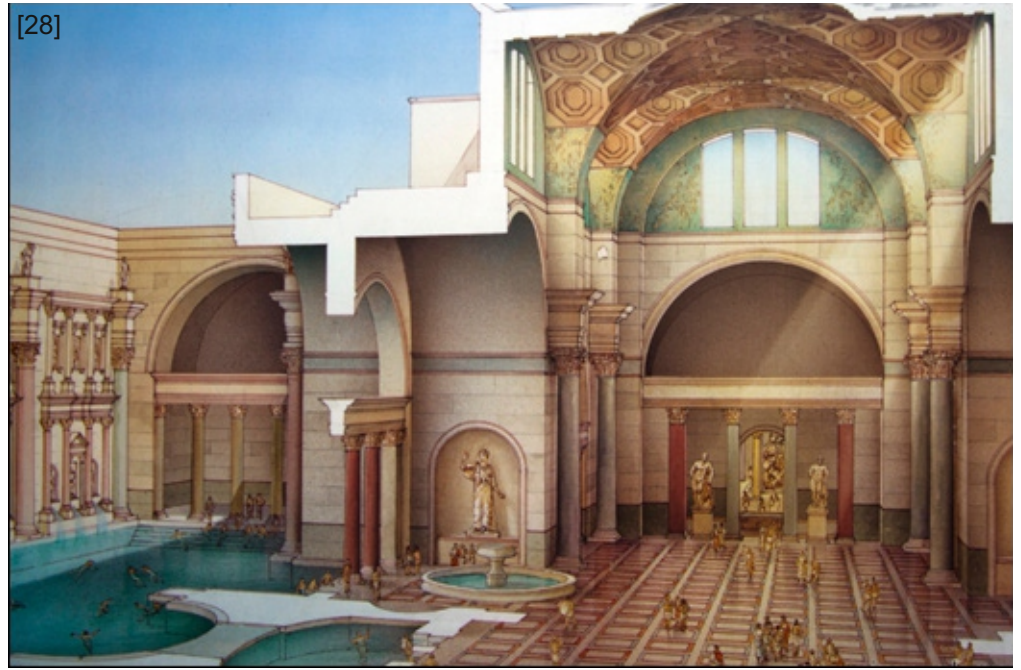
Η τοποθέτηση της ζώνης των δωματίων του ψυχρού λουτρού ανάμεσα στις θερμαινόμενες αίθουσες και τον υπαίθριο χώρο της παλαίστρας σκοπό είχε την καλύτερη μόνωση των πρώτων.

[27] Διαγραμματικές κάτοψεις των θερμών του Καρακάλλα: προσωπικής επεξεργασίας: περιγραφή του πρώτου τύπου θερμών - άξονας συμμετρίας

Οι θέρμες του Καρακάλλα (212-217 μ.Χ.) συγκαταλέγονται στα εντυπωσιακότερα σωζόμενα μνημεία της ρωμαϊκής αρχαιότητας. Είχαν ύψος 30 μέτρα και αποτελούνταν από 4 ορόφους, 2 πάνω από την επιφάνεια του εδάφους και δύο υπόγειους. Οι δύο εισοδοί στα λουτρά χώριζαν τα τελευταία σε δύο συμμετρικούς χώρους που διέθεταν τον ίδιο εξοπλισμό, ώστε να μοιράζονται οι επισκέπτες και να μην δημιουργείται συνωστισμός. Η συμμετρία λοιπόν που δημιουργεί ο άξονας που διαπερνά τους χώρους λούσεως, δημιουργεί διπλή κίνηση εκατέρωθέν του, εισάγωντας την κάτοψη διπλής κυκλοφορίας.¹⁰ Μόνο η μεγάλη κεντρική πισίνα και το calidarium ήταν κοινοί χώροι και στα δύο τμήματα. Είναι αξιοπρόσεκτες για το ευρύχωρο κυκλικό τους calidarium, που προεξείχε στο νοτιοδυτικό μέτωπο, ώστε να αντλεί τη μέγιστη δυνατή θερμότητα από τον ήλιο, και στεγαζόταν από έναν χυτό θόλο, ψηλότερο από του Πάνθεου και με ελάχιστα μικρότερη διάμετρο. Η λεπταίσθητη διασταύρωση των οπτικών φυγών, η σκηνογραφική διάταξη των κιόνων, η αντίθεση φωτός και σκιάς, ψηλών και χαμηλών δωματίων, οι πλούσιες πολύχρωμες ορθομαρμαρώσεις, τα ψηφιδωτά και τα γύσινα, όλα συντελούσαν σε μία σαγηνευτική αισθητική εμπειρία, η οποία δεν ταίριαζε με την εξωτερική εμφάνιση του κτιρίου.¹¹

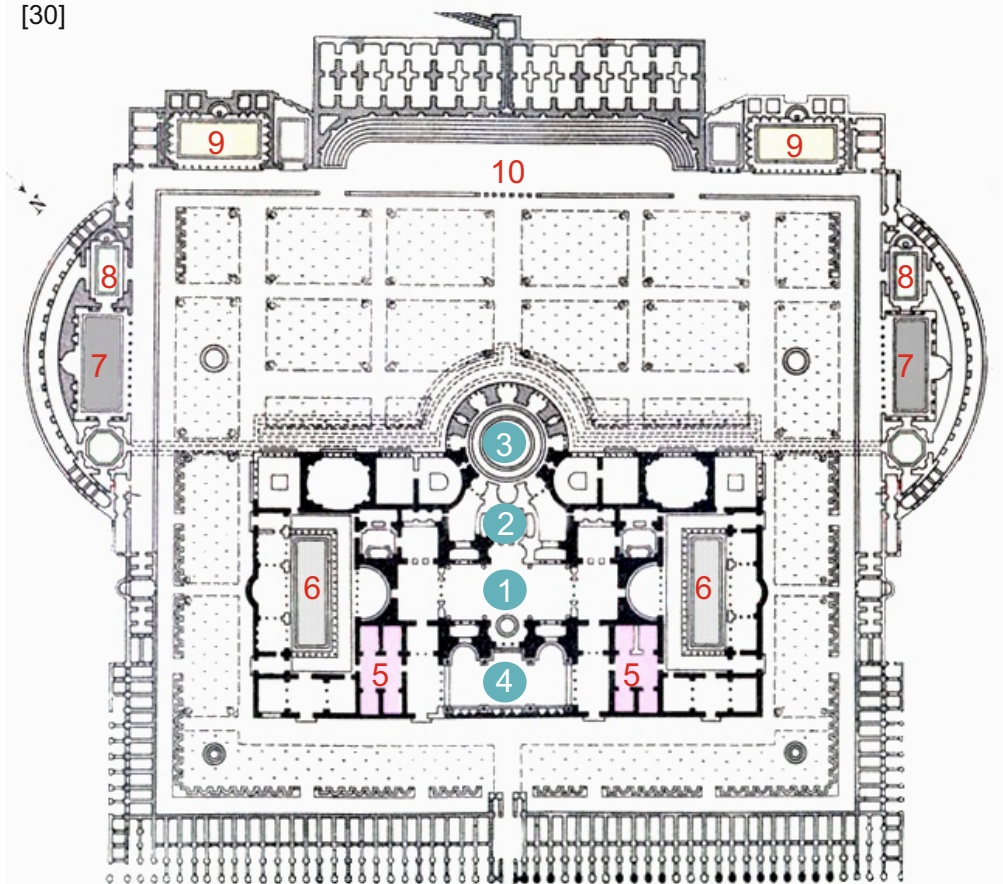
[28]

[28,29] Τρισδιάστατη
απεικόνιση των θερμών του
Καρακάλλα

<http://www.romeingreek.eu/?p=4283>

[30]

[30] Διαγραμματική κάτοψη των θερμών του Καρακάλλα προσωπικής επεξεργασίας: χρήσεις χώρων

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

Χώροι λουτρών

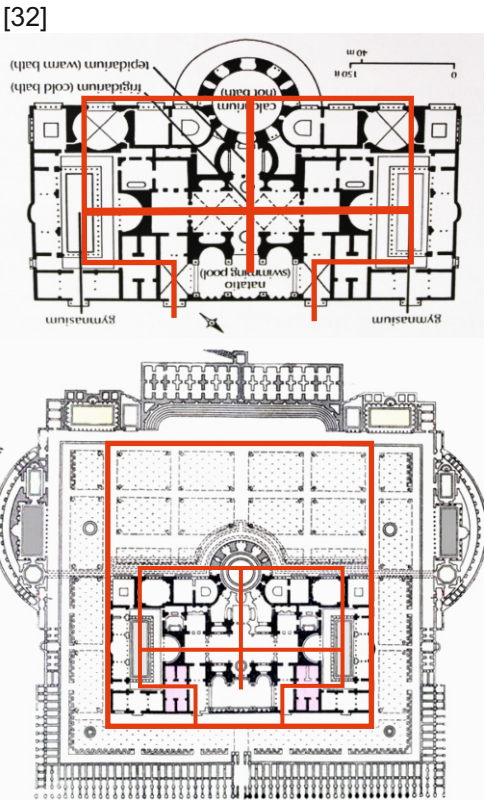
- 1 ψυχρή αίθουσα
- 2 χλιαρή αίθουσα
- 3 θερμή αίθουσα
- 4 πισίνα

επιπλέον χρήσεις

- 5 αποδυτήρια
- 6 παλαίστρα
- 7 παλαίστρα
- 8 συνεδριακοί
- 9 βιβλιοθήκη
- 10 στάδιο

[32] Διαγραμματική κάτοψη προσωπικής επεξεργασίας: κίνηση

[33] Διαγραμματική κάτοψη προσωπικής επεξεργασίας: θερμοκρασίες χώρων

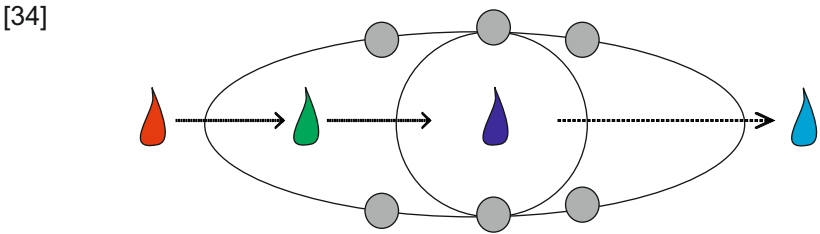

διάγραμμα κίνησης
— πορεία κίνησης

διάγραμμα θερμοκρασιών

- πισίνα
- ψυχρή αίθουσα
- χλιαρή αίθουσα
- θερμή αίθουσα

[34] Διάγραμμα αλληλουχίας θερμοκρασιών

Σημειώσεις - Παραπομπές Κεφαλαίου

1. Ξ. Σκαρπιά- Χόιπελ, Λουτροθεραπεία και Αναψυχή, Ιστορική εξέλιξη των λουτρών, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 20
2. Μπούρας Χ. , 1999, Μαθήματα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής: Πρώτος Τόμος, Αθήνα: Εκδόσεις Συμμετρία, σελ. 427
3. Ξ. Σκαρπιά- Χόιπελ, Λουτροθεραπεία και Αναψυχή, Ιστορική εξέλιξη των λουτρών, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 25
4. Ελένη Κανετάκη, Οθωμανικά Λουτρά στον Ελλαδικό Χώρο, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Αθήνα 2004, σελ 25
5. Δαμασκός Δ. , 2001, Γλυπτά στα Ρωμαϊκά Λουτρά, Καθημερινή, 2-32 Αφιέρωμα: Τα λουτρά στην Αρχαιότητα και το Βυζάντιο , σελ.15
6. Δαμασκός Δ. , 2001, Γλυπτά στα Ρωμαϊκά Λουτρά, Καθημερινή, 2-32 Αφιέρωμα: Τα λουτρά στην Αρχαιότητα και το Βυζάντιο , σελ.16
7. Weber, M., Antike Badekultur (München 1996), σελ. 54.
8. Μεγάλες θέρμες έχτισαν οι αυτοκράτορες Τίτος (81), Δομιτιανός (95), Τραϊανός (περ. 100), Κρακάλλας (217) και Διοκλητιανός (περ. 302). Krencker, D. – Kröger, E. – Lehmann, H. – Wachtler, H, *Die Trierer Kaiserthermen I* (Augsburg 1929).
9. Yegöl, F., Baths and Bathing in Classical Antiquity (New York 1992), σελ. 273, εικ. 258 και σελ. 276, εικ. 341.
10. Watkin D. , 2007, Ιστορία της Δυτικής Αρχιτεκτονική, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, σελ.77
11. Watkin D. , 2007, Ιστορία της Δυτικής Αρχιτεκτονική, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, σελ.78

01

■ Εισαγωγή

02

■ Μεθοδολογία

03

Αρχαία Ελλάδα

_____ ρόλος

■ Λουτρό Οινιαδών

_____ κίνηση στο χώρο
_____ παραπομπές

04

Αρχαία Ρώμη

_____ συσχετισμοί
_____ ρόλος
_____ κατηγορίες λουτρών
_____ αρχιτεκτονικά γνωρίσματα
_____ χώροι λούσεως
_____ υλικότητα - διάκοσμος
_____ χρόνος στις θέρμες
_____ τυπολογίες

■ Θέρμες Καρακάλλα

_____ κίνηση στο χώρο
_____ παραπομπές

05

Βυζάντιο

_____ συσχετισμοί
_____ ρόλος
_____ κατηγορίες λουτρών
_____ χρόνος στα Βυζαντινά λουτρά
_____ υλικότητα - διάκοσμος
_____ φωτισμός

■ Μονή του Δερβενιοσάλεσι

_____ κίνηση στο χώρο
_____ παραπομπές

2ος π.Χ.

217 μ.Χ.

12ος μ.Χ.

06

Οθωμανικά λουτρά

- συσχετισμοί
- ρόλος
- κατηγορίες λουτρών - αλληλουχία χώρων
- χρόνος στο χαμάμ
- υλικότητα - διάκοσμος
- φωτισμός
- νερό

16ος μ.Χ.

Χαμάμ Γιαχουτί

- κίνηση στο χώρο
- παραπομπές

07

Δύση

- συσχετισμοί
- Αναγέννηση
- Μπαρόκ
- Νεοκλασικισμός

1877

Friedrichsbad, Baden Baden

- παραπομπές

08

Σύγχρονη εποχή

- τα λουτρά τον 20ο αιώνα
- ρόλος

1996

Therme Vals

- φωτισμός
- υλικότητα
- νερό
- Χρόνος στα Therme Vals
- αντίληψη χώρου και κίνηση σε αυτόν

09

Συμπεράσματα- Συγκεντρωτικοί Πίνακες

10

Βιβλιογραφία

Συσχετισμός με Αρχαία Ρώμη

Με την παρακμή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και την διάδοση του χριστιανισμού, επικράτησε μια σύνδεση του νερού με την προσευχή και τη θεραπεία στις χριστιανικές κοινωνίες. Η μη περιποίηση του σώματος πλέον χαρακτηρίζεται ως ενάρετη πράξη ενώ η περιποίηση του θεωρείται πως αποσπά τον χριστιανό από τον ακσητισμό και την προσευχή.

Από την άλλη, η εκκλησία υιοθετεί την χρήση των λουτρών με πολλά μοναστήρια να ενσωματώνουν λουτρικές εγκαταστάσεις και να παρέχουν στους πολίτες την λουτρική διαδικασία, έναντι αμοιβής, για την οικονομική στήριξη τους. Διαπιστώνουμε λοιπόν πως η Βυζαντινή περίοδος είχε τόσο οπαδούς όσο και ενάντιους στην λουτρική διαδικασία.

Ρόλος

Η λουτρική διαδικασία στα μοναστηριακά λουτρά είχε ρόλο καθαρά **θεραπευτικό**. Στους πρώτους βυζαντινούς χρόνους η χρήση των Ρωμαϊκών Θερμών ατονεί όπως αναφέραμε και ο κτιριακός πλούτος σταδιακά αμελείται. Στα επόμενα χρόνια, παρατηρείται μία παρακμή της ιδέας του λουτρού, χωρίς όμως αυτό να εκλείπει. Στα αστικά κυρίως κέντρα, στις οικίες της ανώτερης τάξης, αλλά και σε μονές απαντώνται λουτρικά κτίσματα.

Από όσα αναφέρθηκαν, θεωρείται ότι στην βυζαντινή περίοδο, η χρήση των λουτρών είχε τόσο οπαδούς όσο και ενάντιους. Αυτό ωστόσο, δεν εμπόδισε την ανέγερση λουτρικών εγκαταστάσεων, τα γνωστά βαλανεία (ή κατά τους βυζαντινούς, λούσμα) οι οποίες διακρίνονταν στις εξής κατηγορίες:

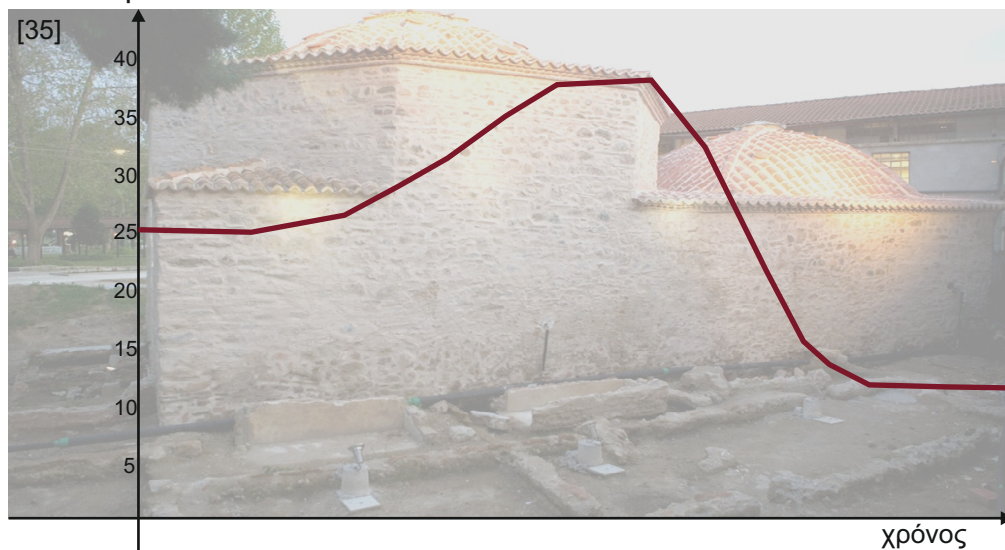
- **Τα δημόσια λουτρά**, που προορίζονταν κυρίως για άπορους πολίτες και τη δαπάνη τους αναλάμβανε η πολιτεία ή χορηγούνταν από πλούσιους ιδιώτες. Τα λουτρά αυτά χωροθετούνταν στα κέντρα των πόλεων.
- **Τα ιδιωτικά λουτρά**, όπου χρησιμοποιούνταν από εύπορους και χωροθετούνταν κυρίως στους κήπους αλλά και στα δωμάτια των κατοικιών τους.
- **Τα θεραπευτικά λουτρά**, που κτίζονταν σε προάστια και σε περιοχές όπου υπήρχαν θερμές πηγές.
- **Τα μοναστηριακά λουτρά**, όπου γίνονταν χρήση θερμού ιαματικού νερού και διετίθεντο σε ασθενείς έναντι αμοιβής.

Πράγματι, τα παλαιότερα βυζαντινά μοναστήρια διέθεταν και λουτρά τα οποία δίνουν μια εικόνα για το πως ακριβώς ήταν τα δημόσια λουτρά των βυζαντινών πόλεων. **Τα παραδείγματα, που έχουν διασωθεί (Μονή του Δερβενοσάλεσι, Καισαριανή) μας διδάσκουν ότι τα κτίσματα του είδους αυτού είχαν μια τριπλή διαίρεση και ήταν κατά κανόνα θολωτά.** Στον έναν χώρο υπήρχε δεξαμενή που γέμιζε με νερό, ψυχρό ίσως για το λουτρό. Ο μεσαίος χώρος, στεγαζόμενος με σφαιρικό τρούλο, ήταν το θερμό και ο τρίτος το χλιαρό. Οι δύο τελευταίοι χώροι κάτω από το δάπεδό τους με στυλίσκους σε αποστάσεις σχημάτιζαν τα λεγόμενα υπόκαυστα κατά την αρχαία ρωμαϊκή παράδοση για τη δίοδο θερμού αέρα και την έντονη θέρμανση του λουτρού.¹

Τα λουτρά εγκαταλείφθηκαν από τον 6ο μέχρι τον 11ο αιώνα. Τον 12ο και 13ο αιώνα αποκτούν και πάλι σημαντική θέση αλλά, λόγω της μεγάλης συγκέντρωσης κόσμου και της δημιουργίας εστιών διάδοσης μολυσματικών παθήσεων και ασθενειών επικρατεί και πάλι μια αποστροφή προς αυτά κατά τον 14ο αι.

Ο χρόνος στα Βυζαντινά λουτρά

Η διαδικασία του λουτρού τη βυζαντινή περίοδο διέφερε από τη ρωμαϊκή. Εκτός από τους κύριους χώρους που προορίζονταν για το λούσιμο, και τους βοηθητικούς χώρους υγιεινής, υπήρχαν και τα περίπτερα που οδηγούσαν στα αποδυτήρια όπου οι λουόμενοι έδιναν τα ενδύματά τους, τα οποία φύλαγαν κατώτεροι υπάλληλοι. Οι λουόμενοι πριν από το θερμό λουτρό αλείφονταν με έλαια ή άλλες αρωματικές ουσίες, προκειμένου να προστατεύσουν το δέρμα τους. Περιχύνονταν με χλιαρό νερό και έπειτα περνούσαν στο θερμό επιδρωτικό λουτρό, όπου αμέσως οι δούλοι ή οι παραχύτες τους έτριβαν με το σπαρτίον (σφουγγάρι από σπάρτα) και σμίγμα (σαπώνιον ή σαπούνιν). Κατόπιν ο λουόμενος έπαιρνε το ψυχρό λουτρό, όπου υπήρχε αβαθής δεξαμενή (λουτήρας) και μετά την επάλειψη με μύρα, ντύνονταν με τα λουτρικά ρούχα και ανέβαινε στο ησυχαστήριο και αναψυκτήριο. Τα βυζαντινά θερμόλουτρα διέθεταν και δεύτερο όροφο, στον οποίο συγκεντρώνονταν οι λουόμενοι για χαλάρωση και ανάπαυση πάνω σε ανάκλιντρα.²

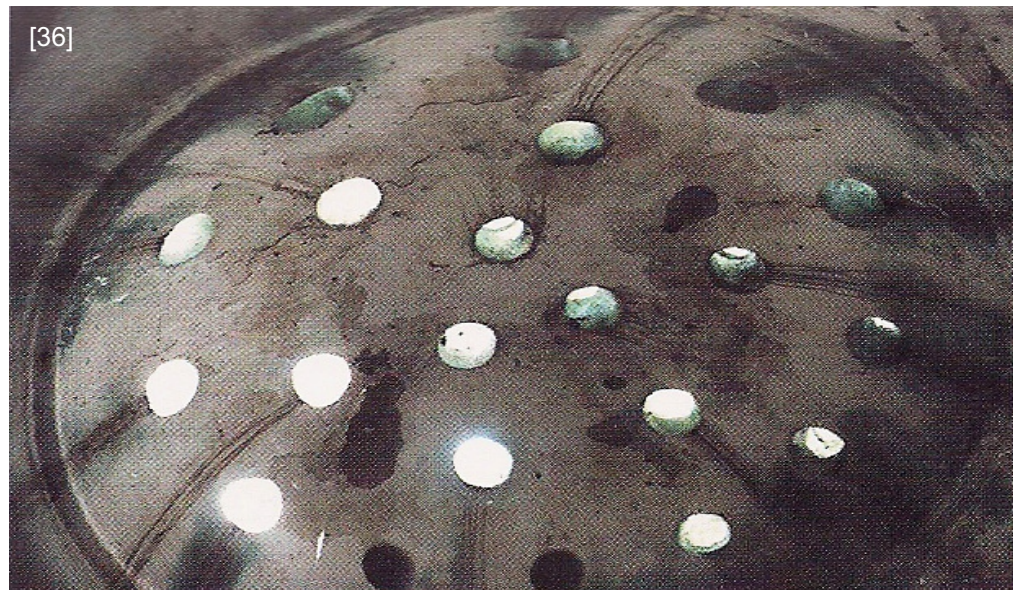

[35] Διάγραμμα προσωπικής επεξεργασίας: θερμοκρασίες χώρων-χρόνος

Στον τομέα της οικοδομικής διακρίνεται η συστηματική χρήση τούβλων, τρούλων χωρίς αψίδες, σφαιρικών τριγώνων και η προτίμηση της χρωματιστής διακόσμησης, που περιλάμβανε χρωματιστά επιχρίσματα, ορθομαρμαρώσεις, μονολιθικούς κίονες, ψηφιδωτά με παραστάσεις θαλάσσιων ζώων, ανθέων, καρπών, φυτών, πουλιών αλλά και μυθολογικά θέματα και αστερισμοί. Επίσης, σε πολλά σημεία απεικονίζονται εγγεγραμμένοι σταυροί και ζωγραφική αγίων εικόνων.

Φωτισμός

Ο φωτισμός των λουτρών στις ρωμαϊκές θέρμες, όπως είδαμε νωρίτερα, γινόταν από μικρά και μεγάλα ανοίγματα. Ο τρόπος αυτός υιοθετήθηκε από τους βυζαντινούς, οι οποίοι μετέτρεψαν τα ανοίγματα σε μικρά παράθυρα που τοποθετούνταν ψηλά στο κτίσμα αλλά μόνο στους δευτερεύοντες χώρους, ενώ για τους χώρους των λουτήρων χρησιμοποιούσαν μικρές κυκλικές γυάλινες οπές, που ονομάζονταν ομφαλοί και τοποθετούνταν πάνω στους τρούλους, όπως αργότερα στα τουρκικά χαμάμ.³

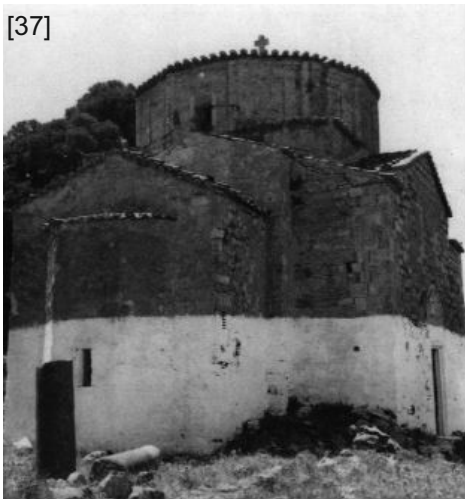
[36] Φωτιστικές οπες σε τρούλο.
Βυζαντινός Λουτήρας στην Κω.

Ελένη Κανετάκη, Οθωμανικά
Λουτρά στον Ελλαδικό Χώρο, σελ.
311

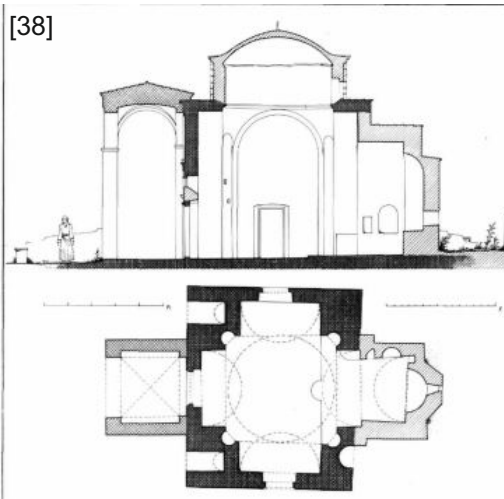
Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι στα βυζαντινά λουτρά το περιβάλλον και η ατμόσφαιρα στο εσωτερικό των χώρων τους διέπεται από ιδιαίτερα κατανυκτική και ασκητική διάθεση . Οι κοινωνικές αντιλήψεις έχουν άμεσο αντίκτυπο στο θεσμό του “λουτρού” τόσο ως συνήθεια και διαδικασία, όσο και αρχιτεκτονικά, στην ατμόσφαιρα και στα στοιχεία διαμόρφωσής του, που πλέον είναι απλούστερα, απαλλαγμένα από κάθε είδους πολυτέλεια. Τόσο οι δύο αντίθετα προσκείμενες ιδεολογίες για το νερό , ως μέσο θεραπείας ή ως απειλή για την ανθρώπινη ζωή, όσο και οι αυστηροί περιορισμοί από την εκκλησία επηρέασαν τη χρήση των λουτρών και έχασαν την αίγλη που είχαν κατά τη ρωμαϊκή περίοδο.

Από τα παραπάνω απορρέει το συμπέρασμα ότι τα βυζαντινά λουτρά, αν και ήταν συνέχεια των ρωμαϊκών θερμών, δεν διαδόθηκαν με την ίδια ακτινοβολία και στις κατακτήσεις της δύσης, παρόλο που η βυζαντινή τέχνη διέτρεξε μέχρι τον 12ο αιώνα. Επηρέασαν όμως, τους Οθωμανούς κατακτητές.

Μονή του Δερβενοσάλεσι, Βυζάντιο

[37]

[38]

[37] Εξωτερική Άποψη της Μονής Δερβενοσάλεσι

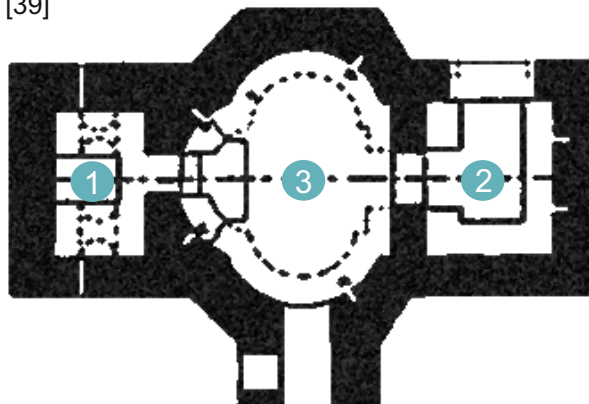
<http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/deltion/article/viewFile/4705/4481.pdf>

[38] Τομή - Κάτοψη της Μονής Δερβενοσάλεσι

<http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/deltion/article/viewFile/4705/4481.pdf>

[39] Διαγραμματική κάτοψη της Μονής Δερβενοσάλεσι προσωπικής επεξεργασίας: χρήσεις χώρων

[39]

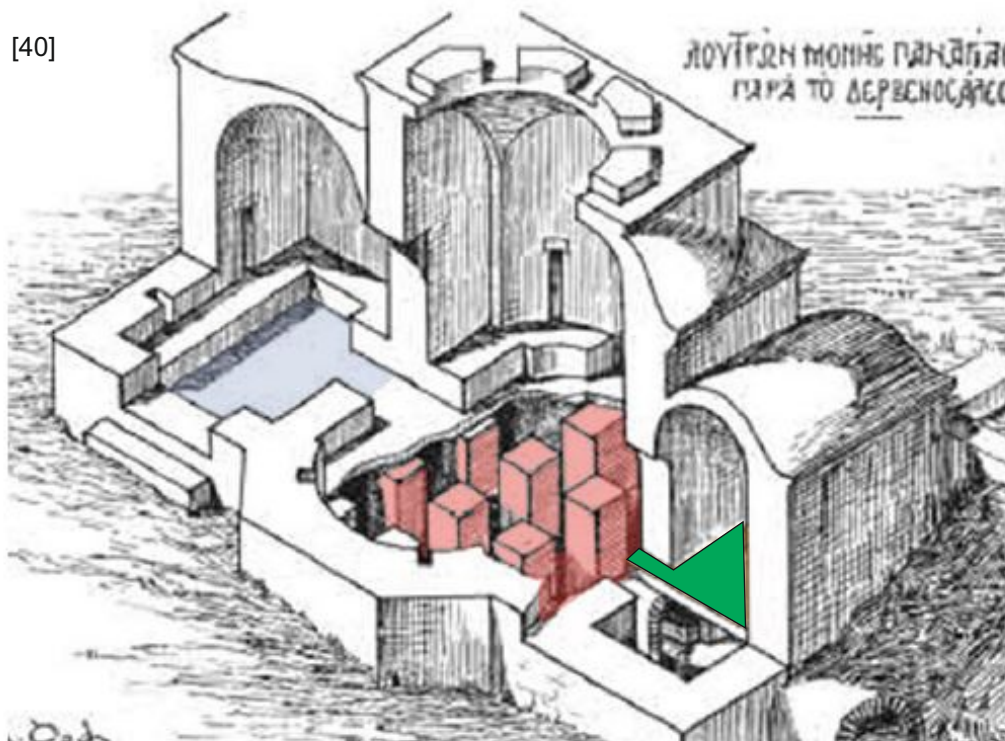
ΥΠΟΜΝΗΜΑ

- 1 ψυχρή αίθουσα
- 2 χλιαρή αίθουσα
- 3 θερμή αίθουσα

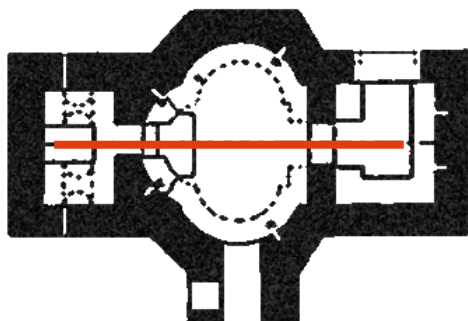
[40] Μονή Δερβενοσάλεσι: Αξονομετρική αναπαράσταση θερμοκρασιών.

http://haidari.culhub.gr/wp-content/uploads/2014/07/moni_dafniou_leukoma_2.12.13.jpg

[40]

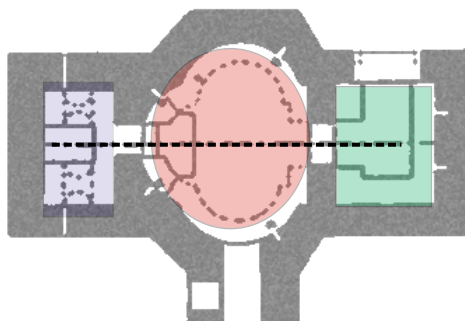
[41]

διάγραμμα κίνησης

— πορεία κίνησης

[42]

διάγραμμα θερμοκρασιών

- ψυχρή αίθουσα
- χλιαρή αίθουσα
- θερμή αίθουσα

[41] Διαγραμματική κάτοψη προσωπικής επεξεργασίας: κίνηση

[42] Διαγραμματική κάτοψη προσωπικής επεξεργασίας: θερμοκρασίες χώρων

[43]

ΧΛΙΑΡΟ → ΘΕΡΜΟ → ΨΥΧΡΟ

[43] Διάγραμμα αλληλουχίας θερμοκρασιών

Σημειώσεις - Παραπομπές Κεφαλαίου

- 1.** Μπούρας Χ. , 2001, Ιστορία της Αρχιτεκτονικής: Δεύτερος Τόμος, Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος "Μέλισσα", σελ. 204
- 2.** Ξ. Σκαρπιά- Χόιπελ, Λουτροθεραπεία και Αναψυχή, Ιστορική εξέλιξη των λουτρών, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 39-41
- 3.** Ξ. Σκαρπιά- Χόιπελ, Λουτροθεραπεία και Αναψυχή, Ιστορική εξέλιξη των λουτρών, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 42

01

■ Εισαγωγή

02

■ Μεθοδολογία

03

Αρχαία Ελλάδα

— ρόλος

■ Λουτρό Οινιαδών

— κίνηση στο χώρο

— παραπομπές

2ος π.Χ.

04

Αρχαία Ρώμη

— συσχετισμοί

— ρόλος

— κατηγορίες λουτρών

— αρχιτεκτονικά γνωρίσματα

— χώροι λούσεως

— υλικότητα - διάκοσμος

— χρόνος στις θέρμες

— τυπολογίες

■ Θέρμες Καρακάλλα

— κίνηση στο χώρο

— παραπομπές

217 μ.Χ.

05

Βυζάντιο

— συσχετισμοί

— ρόλος

— κατηγορίες λουτρών

— χρόνος στα Βυζαντινά λουτρά

— υλικότητα - διάκοσμος

— φωτισμός

■ Μονή του Δερβενιοσάλεσι

— κίνηση στο χώρο

— παραπομπές

12ος μ.Χ.

06

Οθωμανικά λουτρά

- συσχετισμοί
- ρόλος
- κατηγορίες λουτρών - αλληλουχία χώρων
- χρόνος στο χαμάμ
- υλικότητα - διάκοσμος
- φωτισμός
- νερό

16ος μ.Χ.

Χαμάμ Γιαχουτί

- κίνηση στο χώρο
- παραπομπές

07

Δύση

- συσχετισμοί
- Αναγέννηση
- Μπαρόκ
- Νεοκλασικισμός

1877

Friedrichsbad, Baden Baden

- παραπομπές

08

Σύγχρονη εποχή

- τα λουτρά τον 20ο αιώνα
- ρόλος

1996

Therme Vals

- φωτισμός
- υλικότητα
- νερό
- Χρόνος στα Therme Vals
- αντίληψη χώρου και κίνηση σε αυτόν

09

Συμπεράσματα- Συγκεντρωτικοί Πίνακες

10

Βιβλιογραφία

Συσχετισμός με Βυζαντινά Λουτρά

Η ύπαρξη των βυζαντινών λουτρών μετά το πέρας της Βυζαντινής Κυριαρχίας αποτέλεσε καταλυτικό παράγοντα στην δημιουργία των τουρκικών λουτρών. Τα υπάρχοντα λουτρά κατασχέθηκαν και μετατράπηκαν σε ατμόλουτρα, τα γνωστά χαμάμ, ενώ οικοδομήθηκαν και νέα στα βυζαντινά πρότυπα. Παρατηρείται έτσι μια συνέχεια στην αρχιτεκτονική των λουτρών από τη βυζαντινή παράδοση στην οθωμανική.²⁰

Τα κτίρια αυτά ήταν απαραίτητα στη ζωή ενός μαχαλά, αφενός επειδή το Ισλάμ θεωρούσε υποχρεωτικές τις νίψεις των πιστών και αφετέρου επειδή οι συνθήκες ύδρευσης δεν ευνοούσαν την κατασκευή ιδιωτικών λουτρών. Το κοράνι επέβαλε το πλύσιμο του σώματος με νερό τρεχούμενο, ως απαραίτητο συμπλήρωμα της θρησκευτικής τελετουργίας. Η καταβύθιση του σώματος σε κοινή δεξαμενή αντικαταστάθηκε με το πλύσιμο πλάι στη γούρνα από νερό που έτρεχε από στρόφιγγα.

Ρόλος Οθωμανικού Λουτρού

Τα λουτρά κατείχαν σημαντική θέση στην ατομική καθαριότητα των μουσουλμάνων, γεγονός που όριζε και η θρησκευτική τους πίστη. Σύμφωνα με το Κοράνι η καθαριότητα του σώματος πρέπει να γίνεται δύο φορές την εβδομάδα τουλάχιστον.¹ Πιο συγκεκριμένα, το πλύσιμο των άκρων με **τρεχούμενο νερό** είναι απαραίτητη προδιαγραφή προκειμένου να προσκυνήσει ο πιστός το τέμενος. Για το λόγο αυτό τα περισσότερα λουτρά τοποθετούνταν κοντά σε τεμένη-τζαμιά, ενώ στο περίγυρο του τεμένους λειτουργούσαν κρήνες.² Ότι αναφερόταν στα λουτρά εξαρτιόταν από τη Μουσουλμανική νομολογία, ενώ το ωράριο λειτουργίας οριζόταν από τις ώρες προσευχής.³

[44]

[45]

[45]

[44,45] Σκηνή στο Χαμάμ από
την ταινία *Πολίτικη Κουζίνα*

<https://www.youtube.com/watch?v=ICi0qdjhjy8>

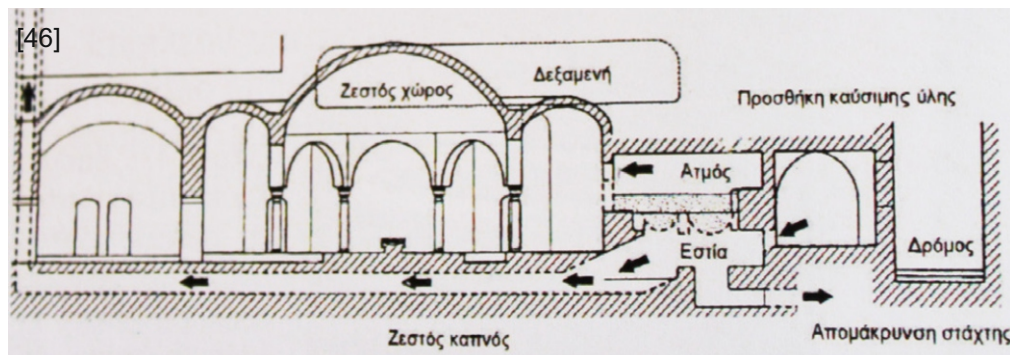
Τα είδη των Τούρκικων Λουτρών ήταν δύο:

1. τα Ιαματικά λουτρά-Kaplica (Thermal Baths), τα οποία διέθεταν στρογγυλή δεξαμενή στο κέντρο του θερμού διαμερίσματος και εκμεταλλευόντουσαν ιαματικές πηγές. Τα λουτρά αυτά επικράτησαν ως θεραπευτική ενότητα, είτε ως μεμονωμένη εισπνοθεραπεία, είτε ως ολόσωμο μπάνιο ατμού για κυκλοφοριακές παθήσεις.

2. και τα Δημόσια Λουτρά-Χαμάμ (Public Baths), τα οποία αποτελούσαν σημαντικά στοιχεία του αστικού κέντρου ή του οικισμού και χρησιμοποιούνταν συχνά και από μη μουσουλμάνους. Η λέξη hamam έχει αραβική προέλευση και σημαίνει ζεστός χώρος.⁴

Στην συνέχεια θα μελετήσουμε την δεύτερη κατηγορία λουτρών (**Χαμάμ**), λόγω της μεγάλης σημασίας τους στα αστικά κέντρα, όπως αναφέραμε νωρίτερα .

Το Χαμάμ ως είδος επιδρωτικού λουτρού προσδιορίστηκε από τη μουσουλμανική πεποίθηση σύμφωνα με την οποία οι πιστοί έπρεπε να χρησιμοποιούν **τρεχούμενο νερό** και να αποφεύγουν το ζεστό στάσιμο των λουτήρων.⁵ Για την οθωμανική κοινωνία το χαμάμ αποτελούσε τόπο ξεκούρασης, χαλάρωσης, συνάντησης, ψυχαγωγίας, όπως στις ρωμαϊκές θέρμες. Ακόμα, από τους προηγούμενους αυτούς κτιριολογικούς τύπους δανείστηκε και το σύστημα των υπόκαυστων δαπέδων και των κάθετων πηλινών σωλήνων κυκλοφορίας θερμού νερού (γί' αυτό οι ξύλινοι κόθορνοι ήταν απαραίτητοι, για να μην καίγονται τα πόδια απο το καυτό δάπεδο).

[46] Το υπόκαυστο σύστημα στα τούρκικα χαμάμ

Ελένη Κανετάκη, Οθωμανικά Λουτρά στον Ελλαδικό Χώρο, σελ. 56

Τα λουτρά ήταν από τα πρώτα έργα που κατασκεύαζαν οι Οθωμανοί μόλις κατακτούσαν μία πόλη. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρεται ότι ο σουλτάνος Μυράτ Β΄, το 1444, λίγα χρόνια μετά την τελική κατάκτηση της Θεσσαλονίκης έδωσε διαταγή να χτιστεί το πρώτο λουτρό της, γνωστό ως Μπέη Χαμαμί, το οποίο μετά την απελευθέρωση της πόλης πήρε την Ονομασία "Λουτρά Παράδεισος". Ο Ελβιγιά Τσελεμπί στην "Περιήγηση" του εγκωμιάζει την ομορφιά και την πολυτέλεια του Μπέη Χαμαμί παραβάλλοντας το με το αντίστοιχο του Πιρ- ντεντε- Σουλτάν στη Σεβάστεια. Κατακτώντας οι Οθωμανοί την Πόλη, πολλαπλασίασαν τον αριθμό των λουτρών που υπήρχαν εκεί από τους Βυζαντινούς Χρόνους. Σύμφωνα με τον Τούρκο χρονογράφο και περιηγητή τον 17ο αι υπολογίζεται ότι στην πρωτεύουσα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας υπήρχαν 150 περίπου δημόσια και ιδιωτικά χαμάμ. ⁶

Το χαμάμ στην Οθωμανική αυτοκρατορία υφίστατο ως ανεξάρτητο κτίριο, αλλά τις περισσότερες φορές ήταν ενταγμένο σε κουλιγιέ, δηλαδή σε κτιριακό συγκρότημα που περιελάμβανε τζαμί, πτωχοκομείο και άλλα ευαγή και κοινωνικά ιδρύματα. Συνήθως η οικοδόμηση ενός χαμάμ οφειλόταν σε κάποια αφιέρωση. Σουλτάνοι, μέλη της σουλτανικής οικογένειας, ανώτεροι αξιωματικοί αφιέρωναν εισοδήματά τους από επικαρπία φόρων στην ανοικοδόμηση, συντήρηση και λειτουργία των χαμάμ που ίδρυσαν σε πόλεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Δεν έλειπαν όμως και οι απλοί ιδιώτες που έκαναν δωρεές. ⁷

[47] Γυναίκες - Κοινωνική Ζωή στα λουτρά

<http://lovemyall.com/udata/contents/images/NewsImages/2013/12%20Oct/hamman.jpg>

Άνδρες και γυναίκες στο χαμάμ έπιναν τον καφέ τους, κάπνιζαν και έτρωγαν ότι έφερναν μαζί τους ερχόμενοι στο λουτρό, όπου περνούσαν συνήθως μία ολόκληρη μέρα. Ζωγραφικοί Πίνακες αλλά και περιηγητικά κείμενα, όπως αυτό της Λαΐδης Montagu για ένα χαμάμ της Αδριανούπολης, μαρτυρούν ακριβώς την προαναφερθείσα ατμόσφαιρα.

Τα λουτρά ήταν χώροι κοινωνικής συναναστροφής, αυτοσυγκέντρωσης, ανάπαυσης, φυγής από την καθημερινότητα. Για τους άντρες ήταν ό,τι και το καφενείο. Για τις γυναίκες μία από τις ελάχιστες εξόδους τους, όπου είχαν την ευκαιρία, εκτός από τον καλλωπισμό τους, να διασκεδάσουν και να ψυχαγωγηθούν.

Τα στάδια της περιποίησης, ο καθαρισμός, η τριβή ακολουθούνται στα λουτρά με τελετουργικό τρόπο, ώστε να επέρχεται μία πλήρης αναζωογόνηση και ευφορία. Κανόνες υγείας, ευεξίας και καθαριότητας, αισθησιασμού και φιληδονίας για όλους, πρόσθετοι αλλά καθοριστικοί θρησκευτικοί λόγοι για τους Μουσουλμάνους φέρνουν όλους του λουόμενους σε μία αρμονική συνύπαρξη.

[48]

[48] Άντρες - Κοινωνική Ζωή στα λουτρά

<http://lovemyall.com/udata/contents/images/NewsImages/2013/12%20Oct/hamman.jpg>

Στο Χαμάμ ο επισκέπτης εισέρχεται, απομονώνεται για ένα χρονικό διάστημα, βιώνει μια καθορισμένη εμπειρία και αποχωρεί. Η εμπειρία αυτή καθορίστηκε από τα τρία στάδια (**εξυγίανση – εξαγνισμός – απόλαυση**). Περνώντας από αυτά τα στάδια ο λουόμενος φεύγει από το χώρο εξαγνισμένος και έτοιμος σωματικά και ψυχικά για την προσευχή ή την συνέχεια της καθημερινότητας του. Ως εκ τούτου, τα στάδια αυτά, έχουν καθορίσει την διαμόρφωση των χώρων σε τρεις αίθουσες: ⁸

1. Μία πρώτη ψυχρή αίθουσα, τρουλωτή (τζαμεκιάν), το αποδυτήριο, η οποία χρησίμευε στο να αλλάζουν τα ρούχα τους και να στεγνώνουν τις πετσέτες που χρησιμοποιούν οι λουόμενοι. Σε πολλά λουτρά η πρώτη αυτή αίθουσα διαθέτει σιντριβάνι και ξύλινο υπερώο, όπου εκεί ήταν τα αποδυτήρια. Σε αυτή επίσης υπήρχε και το δωμάτιο εκείνου που διαχειριζόταν το λουτρό, του χαμαμτζή.

2. Μία δεύτερη χλιαρή αίθουσα - το αντίστοιχο του ρωμαϊκού tepidarium - που θερμαίνεται μέτρια (20-30 βαθμούς) και χρησιμεύει στο να συνηθίζει το σώμα τη ζέστη, προτού περάσει στην πολύ ζεστή τρίτη αίθουσα. Υπήρχαν όμως και “γούρνες” στην αίθουσα αυτή. Η αίθουσα διαθέτει και πεζούλια γύρω γύρω για να ξεκουράζονται καθήμενοι οι λουόμενοι.

3. Τέλος την πολύ θερμή τρίτη αίθουσα, όπου η θερμοκρασία φτάνει τους 38ο - 40ο, η οποία αντιστοιχεί στο ρωμαϊκό caldarium. Το δάπεδο στη μέση της αίθουσας υπερυψώνεται αρκετά, ώστε να σχηματιστεί αυτό που λέγεται: πέτρα του ομφαλού, όπου ξαπλώνει κανείς μπρούμυτα, προκειμένου να του κάνουν οι ειδικοί υπάλληλοι του λουτρού εντριβές.

[49] Λουτρικά αντικείμενα απαραίτητα στην διαδικασία της λούσης. Τα ξύλινα τσόκαρα ήταν αναγκαία για να μην καίγονται τα πόδια των επισκεπτών από το καυτό δάπεδο (λόγω της υπόκαυστης εγκατάστασης κάτω από αυτό)

Ελένη Κανετάκη, Οθωμανικά Λουτρά στον Ελλαδικό Χώρο, σελ. 78

[50] Τα Λουτρά Yeni Karlica στην Προύσα

Ελένη Κανετάκη, Οθωμανικά Λουτρά στον Ελλαδικό Χώρο, σελ. 48

Τυπολογίες

Τα περισσότερα λουτρά ήταν διπλά, δηλαδή χρησιμοποιούνταν συγχρόνως από άντρες και γυναίκες. Στην περίπτωση αυτή είχαν κοινό υπόκαυστο.

Η συγκριτική μελέτη των ιστορικών Οθωμανικών λουτρών του Ελλαδικού χώρου οδηγεί στη σύνταξη πέντε χαρακτηριστικών τυπολογικών ομάδων με κύριο κριτήριο τη βασική **διάταξη του ζεστού διαμερίσματος**.

Τύπος Α: χαρακτηρίζεται από σταυρόσχημη διάταξη με τέσσερα γωνιακά διαμερίσματα και με κεντικό χώρο, με σκεπή θολωτή, γύρω από τον οποίο υπάρχουν τέσσερις εσοχές π.χ. «Μπέη Χαμάμ», Θεσσαλονίκη (ανδρικό τμήμα).

Τύπος Β: Χαρακτηρίζεται από την ανάπτυξη του ζεστού τμήματος σε σχήμα ανεστραμμένου Ταύ με δύο γωνιακά διαμερίσματα και τρεις εσοχές π.χ. το λουτρό του Κάστρου Μυτιλήνης.

Τύπος Γ: Το ζεστό τμήμα αποτελείται από ορθογώνιο προθάλαμο, με δύο ιδιαίτερα δωμάτια π.χ. τα λουτρά «Παζάρ»-«Λουλουδάδικα», «Μπέη» «Παράδεισος», γυναικείο τμήμα και «Πασά» -«Φοίνιξ» στη Θεσσαλονίκη.

Τύπος Δ: Όπου το ζεστό τμήμα έχει τετράγωνη κάτοψη και επικοινωνεί με μικρά ιδιαίτερα δωμάτια που διατάσσονται κατά την έννοια της περιμέτρου, σε μία, δύο ή τρεις πλευρές π.χ. το Oruc Pasa στο Διδυμότειχο.

Τύπος Ε: Με ζεστό χώρο, που εμφανίζει περίκεντρη ανάπτυξη σε κόγχες ή ιδιαίτερα διαμερίσματα, χαρακτηριστικό που παραπέμπει στους οκταγωνικούς χώρους των λουτρών της Προύσας π.χ. το λουτρό Απολλωνίας Βόλβης.

Ο χρόνος στα Χαμάμ

Η εμπειρία στο χαμάμ ξεκινά με την υποδοχή στην ψυχρή αίθουσα, μεγάλη σε μέγεθος, εκεί όπου γδύνεται για να συνεχίσει την πορεία του στους άλλους χώρους και εκεί όπου θα καταλήξει ξανά στο τέλος. Ακολουθεί η αίθουσα μεσαίας θερμοκρασίας, στην οποία ο επισκέπτης περνά μέσα από σωματική αλλά και πνευματική αλλαγή : το σώμα εξοικειώνεται στην ψηλή θερμοκρασία, το μυαλό ηρεμεί και οι αισθήσεις χαλαρώνουν⁹.

Παραδοσιακά στη χλιαρή αίθουσα, η οποία είναι μικρότερη από τη ψυχρή, λάμβαναν χώρα δραστηριότητες περιποίησης σώματος και προσώπου¹⁰. Ακολουθεί ο πρώτος καθαρισμός του σώματος και η είσοδος στο θερμό χώρο. Στη μέση της αίθουσας υπάρχει μια οκταγωνική πέτρινη βάση, η «ομφαλική πέτρα», με ύψος περίπου 50 εκατοστά, η οποία χρησίμευε ως πάγκος μασάζ¹¹. Στα παραδοσιακά τούρκικα χαμάμ είναι ο χώρος στον οποίο οι επισκέπτες συναναστρέφονται, συζητούν και ηρεμούν για αρκετή ώρα. Στα σύγχρονα χαμάμ, η φάση αυτή είναι πιο περιορισμένη σε διάρκεια. Ο λουόμενος μένει εκεί μέχρι να ανοίξουν οι πόροι του σώματος του και μετά δέχεται περιποιήσεις σε ένα από τα μικρότερα δωμάτια του θερμού χώρου, τα «halvets», όπου υπήρχαν ισχυρά θερμαινόμενοι μαρμαρίνοι πάγκοι για παροχή μασάζ από τον λουτρονόμο. Στη συνέχεια υπήρχε ο χώρος με την δεξαμενή ζεστού και κρύου νερού για το σαπούνισμα και το ξέβγαλμα.

Ακολουθεί η αντίθετη διαδικασία με την αντίστροφη διαδοχή των φάσεων και των θερμοκρασιών, μέχρι να οδηγηθεί ο επισκέπτης ξανά στην ψυχρή αίθουσα όπου μπορεί να παραμείνει για αρκετή ώρα, να δεχθεί επιπλέον περιποίηση από τις υπηρεσίες που προσφέρει το χαμάμ, να ηρεμίσει και να επανέλθει στην αρχική θερμοκρασία του πριν αφήσει το χώρο και βγει έξω.

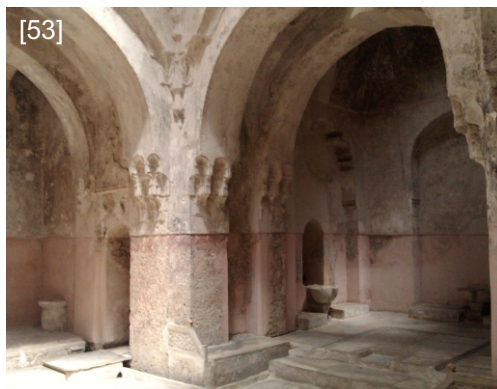
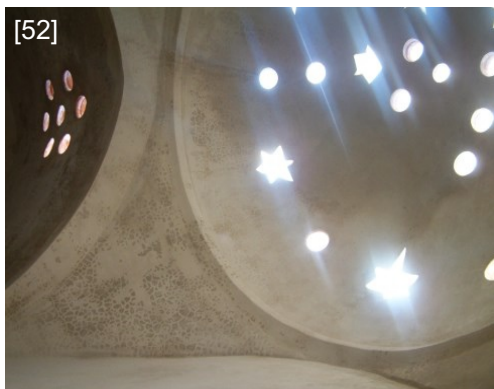
[51] Διάγραμμα προσωπικής επεξεργασίας: θερμοκρασίες χώρων-χρόνος

Η τοιχοποιία δε διαφέρει από εκείνη άλλων οθωμανικών κτιρίων. Ετσι, στα οθωμανικά λουτρά, χρησιμοποιήθηκε κυρίως η τοπική πέτρα και το τοπικό μάρμαρο. Στην πρώιμη περίοδο η τοιχοποιία γινόταν με πλινθόκτιστο σύστημα, ενώ αργότερα με λαξευτές πέτρες, ενώ τον 18ο και 19ο αιώνα γίνεται χρήση ακατέργαστων λίθων, επιχρισμένων με σοβά¹².

Η διαμόρφωση των εσωτερικών χώρων γινόταν με τρόπο ώστε να μετριαστεί η αυστηρότητα του εξωτερικού και να δημιουργηθεί ένα ιδανικό περιβάλλον, ειδικά στην αίθουσα όπου οι επισκέπτες χαλαρώνουν μετά τη διαδικασία του λουτρού.

Σε όλο το εσωτερικό γίνεται χρήση περίτεχνων αρχιτεκτονικών στοιχείων, όπως η καμάρα και ο θόλος, ημικυλινδρικοί και ημισφαιρικοί, χαρακτηριστικά της οθωμανικής αρχιτεκτονικής, και καλύπτονται από ισχυρά υδραυλικά κονιάματα, για την υγρασία και τη συμπύκνωση υδρατμών. Συχνά οι τοίχοι κοσμούνται με ζώνες φυτόμορφων στοιχείων, ανάγλυφων ή εμπίεστων στο κονίαμα,¹³ στοιχεία τα οποία σε συνδυασμό με την πέτρα δημιουργούν ένα περιβάλλον στο Χαμάμ το οποίο ευνοεί την αισθητηριακή ατμόσφαιρα. Η χρήση ενός και μόνου κύριου υλικού, της πέτρας, στο χρώμα της ώχρας, σε συνδυασμό με το τοπικό μάρμαρο στην ίδια χρωματική απόχρωση, δίνει γλυπτικότητα στο χώρο και δημιουργεί ένα ενιαίο εσωτερικό το οποίο ενισχύει την συνοχή των χώρων και την διαδρομή από την μια αίθουσα στην άλλη.

[52] Χαμάμ Ομεριέ : υλικό στους θόλους

<https://projectoras.com/2016/08/21/discover-the-multicultural-nicosia-1/>

[53] Μπέη Χαμάμ : υλικό στους θόλους

<http://www.inthessaloniki.com/el/bei-hamam>

Όπως όλα τα στοιχεία στο Χαμάμ, έτσι και τα υλικά εξυπηρετούν ένα συγκεκριμένο σκοπό : τη διαδικασία του λουτρού και την ευεργετική επίδραση του στον άνθρωπο. Η πέτρα, απορροφώντας την θερμότητα του ζεστού νερού, τη μεταφέρει στα ανθρώπινα σώματα, τα οποία έρχονται σε άμεση επαφή μαζί της, αξιοποιώντας έτσι τις θεραπευτικές του ιδιότητες ενώ το μάρμαρο τα δροσίζει, επιφέροντας ισορροπία στη θερμοκρασία. Υλικά και άνθρωπος έρχονται έτσι σε μια άμεση και ευεργετική επαφή κατά τη διαδικασία του Χαμάμ.

Φωτισμός

Στα Χαμάμ το φως καθορίζει σημαντικά την ατμόσφαιρα του χώρου, ο οποίος πρέπει να είναι κατάλληλος για σωματική και πνευματική κάθαρση.

Μεγάλα παράθυρα δεν υπάρχουν, προκειμένου να μη διαφεύγει η ζέστη και ο ατμός και έτσι οι χώροι του χαμάμ φωτίζονται μέσω “φεγγίδων”, που έχουν σχήμα κυκλικό ή αστεροειδές. Οι φωτιστικές αυτές οπές διατάσσονται κατά ομόκεντρους κύκλους αποτελώντας τη μόνη φυσική πηγή φωτός και καλύπτονται από γυάλινους κώδωνες. Οι θόλοι των χαμάμ ήταν εξωτερικά επικαλυμμένοι με κεραμίδια, ή φύλλα μολύβδου.¹⁴

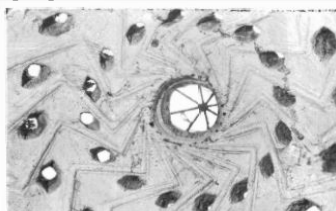
[54] Χαμάμ Γιαχουντί: τρούλος του χλιαρού χώρου του ανδρικού τμήματος.

http://media.ems.gr/ekdoseis/makedonika/makedonika_27/ekd_pemk_27_Hatzitrifonos.pdf

[55] Χαμάμ Γιαχουντί: τρούλος του χλιαρού χώρου του ανδρικού τμήματος, σημερινή μορφή

[56] Χαμάμ Γιαχουντί: άνοψη, σημερινή μορφή

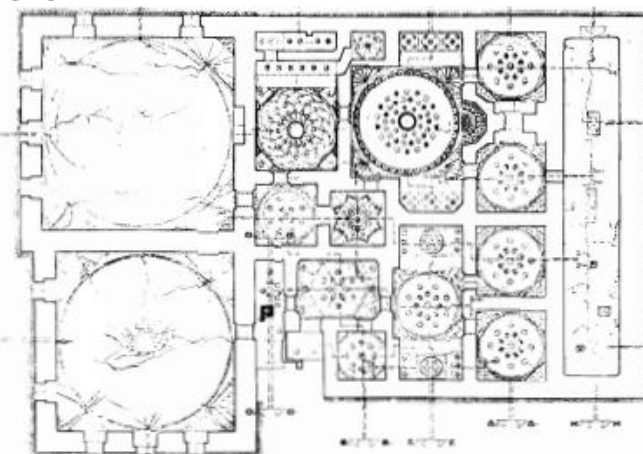
[54]

[55]

[56]

Η επιθυμητή ατμόσφαιρα στα χαμάμ, από την αρχή της δημιουργίας τους, είναι ένα χαλαρωτικό περιβάλλον με σκοπό την ηρεμία και την πνευματική γαλήνη των λουόμενων, παράλληλα με την καθαριότητα του σώματος. Οι φωτεινές δέσμες που εισέρχονται στο εσωτερικό από την οροφή, διαπερνούν τις γεμάτες ατμούς αίθουσες και εξασθενούν, φτιάχνοντας ένα σενάριο φωτισμού που παραπέμπει στη θρησκευτική φύση των χαμάμ και στον φωτισμό ναών¹⁵. Οι ακτίνες του φωτός, ερχόμενες από τον ουρανό ως θείο δώρο, θεωρούνταν ότι είχαν ιαματικές ιδιότητες σε δερματικές και ρευματικές παθήσεις¹⁶.

Νερό

Το νερό το συναντάμε σχεδόν σε όλους τους χώρους του Χαμάμ, σε όλες του τις μορφές και θερμοκρασίες: στους χλιαρούς χώρους στα μπάνια, στους θερμούς χώρους πάνω αλλά και περιφερειακά από την ομφαλική πέτρα, απ' όπου χύνεται στο πάτωμα και μετατρέπεται σε ατμό λόγω των υψηλών θερμοκρασιών του χώρου και στις κρήνες, από όπου ο λουόμενος μπορεί να το μαζέψει με μικρά δοχεία και να πλυθεί με αυτό. Όπως είδαμε νωρίτερα, το πλύσιμο των άκρων με **τρεχούμενο νερό** είναι απαραίτητη προδιαγραφή προκειμένου να προσκυνήσει ο πιστός το τέμενος.

Οι ατμοί από το καυτό νερό, δημιουργούν μια ατμόσφαιρα χαλάρωσης εντός του λουτρού, ενώ παράλληλα, γύρω από την ομφαλική πέτρα που χρησιμεύει ως πάγκος μασάζ, οι κρήνες αφήνονται να υπερχειλίσουν αφήνοντας το υπόλοιπο νερό να τρέχει στο πάτωμα δημιουργώντας αντηχήσεις στο χώρο.

[57]

[58]

[57] Πλύσιμο στις γούρνες, με νερό που τρέχει από στρόφιγγα

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/7/7b/Hamam_dsc05370_nevit.jpg/250px-Hamam_dsc05370_nevit.jpg

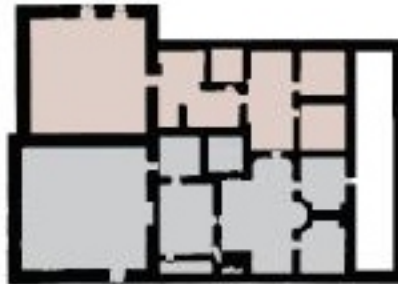
[58] Χαμάμ Ομερίε : κρήνη

<http://www.dpgr.gr/forum/index.php?action=profile;u=19769;sa=showPosts;topic=;start=165>

Βρίσκεται στη Θεσσαλονίκη στη συμβολή των οδών Βασιλέως Ηρακλείου, Κομνηνών και Φραγκίνη.¹⁷ Πρόκειται για διπλό χαμάμ με τα δύο του μέρη, αντρικό και γυναικείο σε ενιαίο σύνολο. **Οι αίθουσες των αντρών είναι μεγαλύτερες από τις αντίστοιχες των γυναικών.** Διαιρείται σε δύο λειτουργικές ενότητες. Η πρώτη, των ψυχρών χώρων της εισόδου και της υποδοχής αποτελείται από μία μόνο μεγάλη αίθουσα τετραγωνικής κάτοψης, καλυμμένοι με μεγάλο ημισφαιρικό τρούλο. Η δεύτερη ενότητα των ζεστών χώρων είναι διαρθρωμένη σε αριθμό μικρότερων τμημάτων. Ουσιαστικά πρόκειται για τον μεταβατικό, χλιαρό και πολύ ζεστό χώρο. Στο πίσω μέρος του κτιρίου υπήρχε η δεξαμενή νερού, η εστία και ο χώρος των θερμαστών, που τροφοδοτούσαν τη φωτιά με ξύλα.

[59] Διαγραμματική κάτοψη του Λουτρού Χαμάμ Γιαχουντί προσωπικής επεξεργασίας: διαχωρισμός ανδρικού - γυναικείου λουτρού

[59]

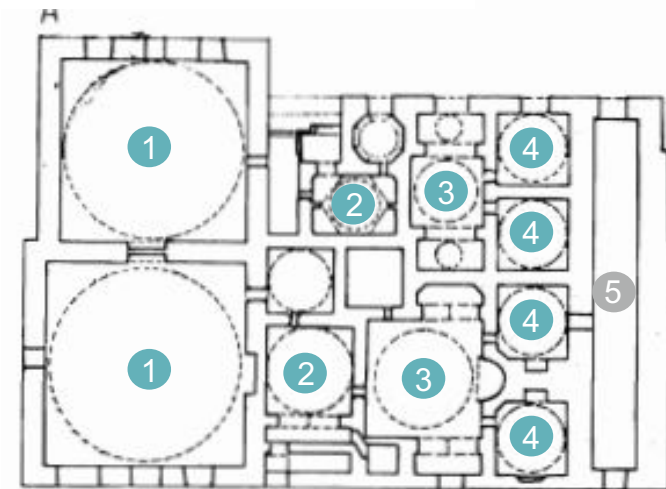

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

- Γυναικείο
- Ανδρικό

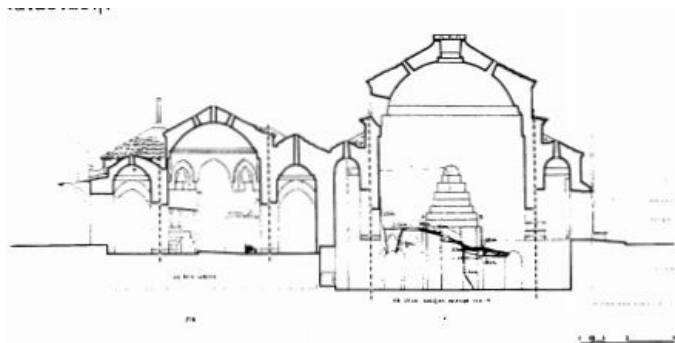
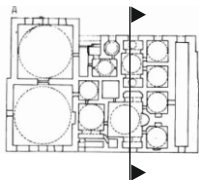
[60] Διαγραμματική κάτοψη του Λουτρού Χαμάμ Γιαχουντί προσωπικής επεξεργασίας: χρήσεις χώρων

[60]

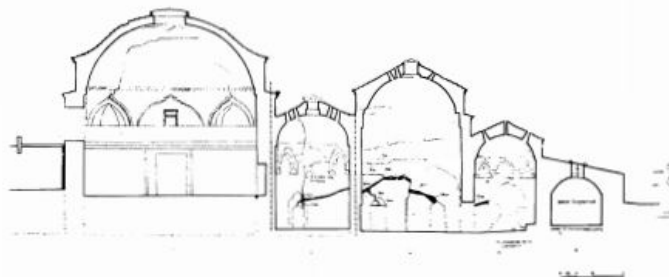
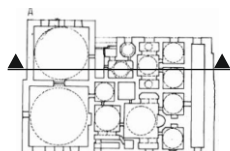

- 1 ψυχρή αίθουσα
- 2 χλιαρή αίθουσα
- 3 θερμή αίθουσα
- 4 πολύ θερμή αίθ.
- 5 δεξαμενή νερού εστία

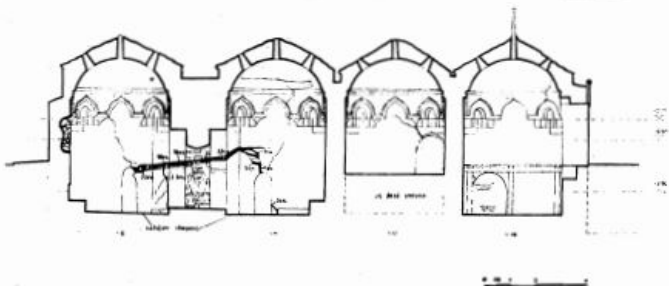
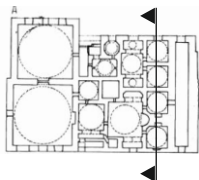
[61]

[62]

[63]

[61] Χαμάμ Γιαχουντί: τομή
κατα πλάτος των ζεστών χώρων

[http://media.ems.gr/ekdoseis/
makedonika/makedonika_27/ek
d_pemk_27_Hatzitrifonos.pdf](http://media.ems.gr/ekdoseis/makedonika/makedonika_27/ekd_pemk_27_Hatzitrifonos.pdf)

[62] Χαμάμ Γιαχουντί: τομή
κατα μήκος

[http://media.ems.gr/ekdoseis/
makedonika/makedonika_27/ek
d_pemk_27_Hatzitrifonos.pdf](http://media.ems.gr/ekdoseis/makedonika/makedonika_27/ekd_pemk_27_Hatzitrifonos.pdf)

[63] Χαμάμ Γιαχουντί: Τομή
κατα πλάτος των ζεστών χώρων
ατμού

[http://media.ems.gr/ekdoseis/
makedonika/makedonika_27/ek
d_pemk_27_Hatzitrifonos.pdf](http://media.ems.gr/ekdoseis/makedonika/makedonika_27/ekd_pemk_27_Hatzitrifonos.pdf)

Σχετικά με το αντρικό τμήμα, ο δροσερός χώρος υποδοχής λειτουργούσε αρχικά πολύ χαμηλότερα από το σημερινό οδόστρωμα και το σημερινό δάπεδο στο εσωτερικό του. Οι μεταβατικοί χλιαροί χώροι καλύπτονται με τρουλίσκους διαφορετικών διαστάσεων και είναι διακοσμημένοι, τόσο στο εσωτερικό της σφαιρικής τους επιφάνειας, όσο και στα λοφία, με ενδιαφέροντα μοτίβα από γυψοκονία. Η ζεστή περιοχή αποτελείται από τέσσερις χώρους, από τους οποίους ο κεντρικός με κάτοψη σχήματος T είναι ο μεγαλύτερος και σπουδαιότερος ως προς την λειτουργία του. Το δάπεδο του αποτελείται από μαρμάρινες πλάκες και έχει δεχθεί πολλές επεμβάσεις και συμπληρώσεις.

Σχετικά με το γυναικείο τμήμα του λουτρού , γνωρίζουμε ότι καταλαμβάνει μικρότερη επιφάνεια από το αντρικό. Ο μεταβατικός χλιαρός χώρος έχει ορθογώνιο σχήμα κάτοψης και καλύπτεται με εξαγωνικό τρούλο. Το ζεστό τμήμα του γυναικείου λουτρού αποτελείται από κύριο χώρο με επίμηκες σχήμα.

Ο φυσικός φωτισμός του χαμάμ σε όλους τους χώρους, εκτός από εκείνους της υποδοχής- απόδυσης, γίνεται με τις γνωστές πολυγωνικές ή αστεροειδείς οπές, που υπάρχουν στους τρούλους.

Κίνηση στο χώρο

[64] Διαγραμματική κάτοψη προσωπικής επεξεργασίας: κίνηση

[65] Διαγραμματική κάτοψη προσωπικής επεξεργασίας: θερμοκρασίες χώρων

[64]

διάγραμμα κίνησης

— πορεία κίνησης

[65]

διάγραμμα θερμοκρασιών

- ψυχρή αίθουσα
- χλιαρή αίθουσα
- θερμή αίθουσα
- πολύ θερμή αίθουσα

[66] Διάγραμμα αλληλουχίας θερμοκρασιών

[66]

ΨΥΧΡΟ ↔ ΧΛΙΑΡΟ ↔ ΘΕΡΜΟ

Σημειώσεις - Παραπομπές Κεφαλαίου

1. Ελένη Κανετάκη, Οθωμανικά Λουτρά στον Ελλαδικό Χώρο, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Αθήνα 2004, σελ 47
2. Ξ. Σκαρπιά- Χόιπελ, Λουτροθεραπεία και Αναψυχή, Ιστορική εξέλιξη των λουτρών, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 47
3. Ελένη Κανετάκη, Οθωμανικά Λουτρά στον Ελλαδικό Χώρο, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Αθήνα 2004, σελ 62-64
4. Ελένη Κανετάκη, Οθωμανικά Λουτρά στον Ελλαδικό Χώρο, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Αθήνα 2004, σελ 48
5. Ξ. Σκαρπιά- Χόιπελ, Λουτροθεραπεία και Αναψυχή, Ιστορική εξέλιξη των λουτρών, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 45
6. Μπαλτά Ε., 2001, Το Οθωμανικό Χαμάμ, Καθημερινή, 2-32 Αφιέρωμα: Οθωμανικά Χαμάμ, σελ. 4
7. Μπαλτά Ε., 2001, Το Οθωμανικό Χαμάμ, Καθημερινή, 2-32 Αφιέρωμα: Οθωμανικά Χαμάμ, σελ. 5
8. Μπαλτά Ε., 2001, Το Οθωμανικό Χαμάμ, Καθημερινή, 2-32 Αφιέρωμα: Οθωμανικά Χαμάμ, σελ. 6
9. <http://www.hamamomerye.com/index.php/el/about-us1>
10. Public Information Office of the Cyprus Government, *Omeriye Ottoman Baths Restoration and Reuse*, Cyprus Today: 44/2006, σελ.38-42
11. Public Information Office of the Cyprus Government, *Omeriye Ottoman Baths Restoration and Reuse*, Cyprus Today: 44/2006, σελ.38-42
12. Κανετάκη Ελένη, Τα οθωμανικά λουτρά στην Ελλάδα, Εφημερίδα Καθημερινή, Αθήνα : Μάιος 2001, σ.σ. 16-20

- 13.** Κανετάκη Ε., 2004, Οθωμανικά Λουτρά στον Ελλαδικό Χώρο, Καθημερινή, 2-32
Αφιέρωμα: Οθωμανικά Χαμάμ, σελ. 18
- 14.** Κανετάκη Ε., 2004, Οθωμανικά Λουτρά στον Ελλαδικό Χώρο, Καθημερινή, 2-32
Αφιέρωμα: Οθωμανικά Χαμάμ, σελ. 19
- 15.** Κατσανάκη Μαρία, Το λουτρό στους οριενταλιστές ζωγράφους, Εφημερίδα Καθημερινή,
Αθήνα : Μάιος 2001, σελ. 28-31
- 16.** Κανετάκη Ελένη, Οθωμανικά λουτρά στον ελλαδικό χώρο, ΤΕΕ, Αθήνα : 2004, σελ.58
- 17.**https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%93%CE%B9%CE%B1%CF%87%CE%BF%CF%85%CE%BD%CF%84%CE%AF_%CE%A7%CE%B1%CE%BC%CE%AC%CE%BC

01

■ Εισαγωγή

02

■ Μεθοδολογία

03

Αρχαία Ελλάδα

— ρόλος

■ Λουτρό Οινιαδών

— κίνηση στο χώρο
— παραπομπές

2ος π.Χ.

04

Αρχαία Ρώμη

— συσχετισμοί
— ρόλος
— κατηγορίες λουτρών
— αρχιτεκτονικά γνωρίσματα
— χώροι λούσεως
— υλικότητα - διάκοσμος
— χρόνος στις θέρμες
— τυπολογίες

■ Θέρμες Καρακάλλα

— κίνηση στο χώρο
— παραπομπές

217 μ.Χ.

05

Βυζάντιο

— συσχετισμοί
— ρόλος
— κατηγορίες λουτρών
— χρόνος στα Βυζαντινά λουτρά
— υλικότητα - διάκοσμος
— φωτισμός

■ Μονή του Δερβενιοσάλεσι

— κίνηση στο χώρο
— παραπομπές

12ος μ.Χ.

06

Οθωμανικά λουτρά

- συσχετισμοί
- ρόλος
- κατηγορίες λουτρών - αλληλουχία χώρων
- χρόνος στο χαμάμ
- υλικότητα - διάκοσμος
- φωτισμός
- νερό

16ος μ.Χ.

Χαμάμ Γιαχουτί

- κίνηση στο χώρο
- παραπομπές

07

Δύση

- συσχετισμοί
- Αναγέννηση
- Μπαρόκ
- Νεοκλασικισμός
- Friedrichsbad, Baden Baden
- παραπομπές

1877

08

Σύγχρονη εποχή

- τα λουτρά τον 20ο αιώνα
- ρόλος

1996

Therme Vals

- φωτισμός
- υλικότητα
- νερό
- Χρόνος στα Therme Vals
- αντίληψη χώρου και κίνηση σε αυτόν

09

Συμπεράσματα- Συγκεντρωτικοί Πίνακες

10

Βιβλιογραφία

Συσχετισμός Ανατολής με την Δύση

Η χρήση του λουτρού , συνιστά μια ειδοποιό διαφορά του Δυτικού πολιτισμού σε σχέση με τον Ανατολικό, τουλάχιστον όπως τον γνωρίζουμε στο πλαίσιο της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Αν για το Δυτικό άνθρωπο το λουτρό και η καθαριότητα του σώματος ήταν υπόθεση εξορθολογισμού και αποτέλεσμα της ανάπτυξης της επιστήμης, για το σύγχρονό του Ανατολίτη μουσουλμάνο ήταν θέμα θρησκευτικό.

Αναγέννηση

Η Αναγέννηση σήμανε μία περίοδο έντονων πολιτικών, κοινωνικών και πολιτισμικών αλλαγών. Ο ουμανισμός, η αυτογνωσία, η στροφή στην κλασική αρχαιότητα, η ανάπτυξη των γραμμάτων, των τεχνών και της επιστήμης ανασύντασσε τον ευρωπαϊκό χώρο με πρώτη την Ιταλία και εν συνεχεία την υπόλοιπη Ευρώπη.¹ Οι αλλαγές αυτές δεν θα μπορούσαν παρά να επηρεάσουν και την λουτρική παράδοση, καθώς αποτελεί από μόνη της ένα κοινωνικό φαινόμενο. Έτσι, η περίοδο της Αναγέννησης βρίσκει την Ευρώπη να μην συμβαδίζει με τις συνήθειες της λουτροθεραπείας. Στο Νότο, παρατηρείται περιορισμός στη χρήση των λουτρών με πολλούς γιατρούς να επισημαίνουν τα οφέλη αλλά και τις επιπτώσεις αυτών, ενώ αντίθετα στο Βορρά, η χρήση των λουτρών συνεχίστηκε. Οι μελέτες γύρω από τα ιαματικά νερά ενισχύθηκαν, ενώ για πρώτη φορά γίνεται λόγος για χημικές αναλύσεις υδάτων, καθορι-σμένα δοσολογία στην ποσιθεραπεία και στην χρήση, βαλνεολογικές οδηγίες και συνθήκες ηρεμίας μέσα στα λουτρικά κέντρα.

Πιο συγκεκριμένα, προς το τέλος του 14ου αιώνα στις **Νότιες Ευρωπαϊκές χώρες**, ελάχιστες είναι οι αξιόλογες λουτρικές εγκαταστάσεις που μπορούν να αναφερθούν. Παραδειγματικά καταγράφονται το Palazzo Medici στη Φλωρεντία του 15ου αι, το Palazzo d'Este στη Φερράρα και η εγκατάσταση του Palazzo Ducale στο Ουρμπίνο. Με πρότυπα τις θέρμες της αρχαιότητας σχεδιάζονταν και τα λουτρά στη Ρώμη της Αναγέννησης, κυρίως όμως για τους ανθρώπους του κλήρου. Αξιόλογο δείγμα αποτελεί το λουτρό του Πάπα Κλήμεντος του 6ου, με εντοιχισμένο λουτήρα, εξαιρετη διακόσμηση και υποδαπέδια θέρμανση.

Αντίθετα με την Ιταλία, στις **Βόρειες χώρες της Ευρώπης**, ακόμη και στην εποχή της αναγέννησης, όπως είδαμε νωρίτερα, συνεχίστηκε η χρήση των λουτρών με έντονους ρυθμούς, καθώς η λουτρική διαδικασία είχε συνδεθεί άρρηκτα με το αίσθημα ελευθερίας και διασκέδασης. Η κατάσταση αυτή κράτησε από τις τελευταίες δεκαετίες του 14ου αιώνα μέχρι και τον 16ο αιώνα.²

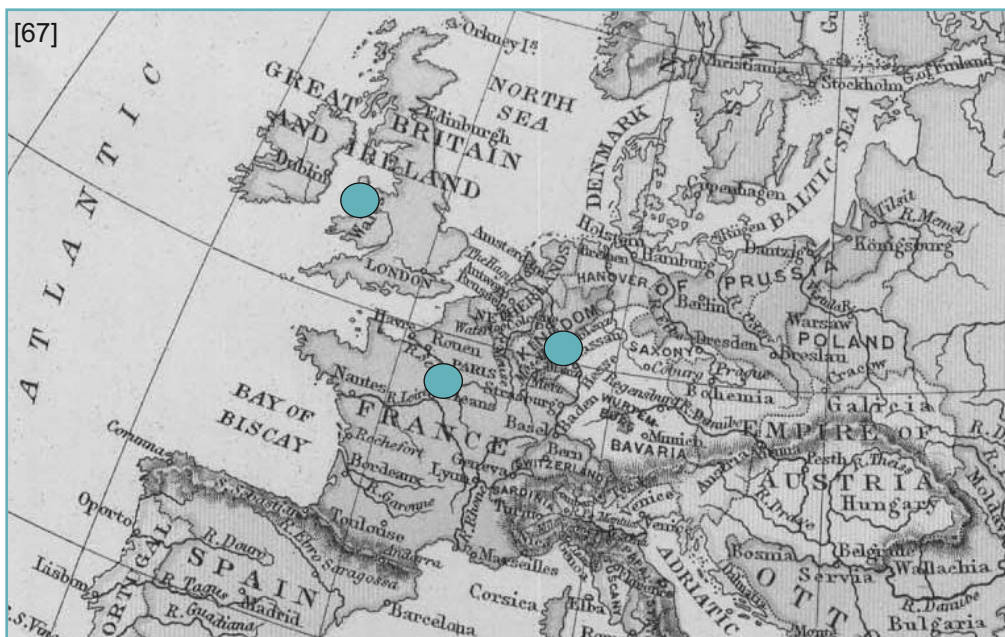
Περίοδος Μπαρόκ

Την περίοδο του μπαρόκ σημειώνεται μία παροδική μείωση των λουτρών (ιδιωτικών και δημόσιων), καθώς επικράτησε μία αρνητική αντίληψη περί υγιεινής και καθαριότητας. Η άμεση επαφή του γυμνού σώματος με το νερό και τον αέρα θεωρήθηκε ως επικίνδυνη και ως μέσο μετάδοσης ασθενειών. Έτσι, τα λουτρά περιορίστηκαν μόνο σε ελάχιστα ιδιωτικής χρήσης, κύριο χαρακτηριστικό των οποίων αποτελούσε η διακόσμηση, η πλούσια επίπλωση και ο εξοπλισμός. Επομένως, η χρήση του νερού για σωματική καθαριότητα είναι ελάχιστη, πόσο μάλλον για θεραπευτική και ψυχαγωγική χρήση. Η σπάταλη χρήση του νερού αφορούσε κυρίως διακοσμητικούς σκοπούς (σιντριβάνια, τεχνητούς χείμαρρους και λίμνες σε μπαρόκ κήπους κ.α.).

Στα τέλη του 17ου και αρχές του 18ου αιώνα, η λειτουργία των δημόσιων λουτρών, με στόχο την ψυχοσωματική θεραπεία, επανέρχεται με εντελώς διαφορετικό όμως πνεύμα. Νέες οδηγίες και αυστηροί κανόνες προσδιορίζουν τόσο τις εγκαταστάσεις των λουτρικών συγκροτημάτων όσο και την είσοδο και συμμετοχή των χρηστών σε αυτά. Τα πολύωρα μπάνια του παρελθόντος χαρακτηρίστηκαν ανθυγιεινά και απαγορεύονται.³

Στα μέσα του 18ου αιώνα καταγράφεται αναβάθμιση των λουτρικών εγκαταστάσεων, και χωρίς να αποδεσμευθεί από τα ιστορικά πρότυπα, ο σχεδιασμός γίνεται με πιο γοργούς ρυθμούς, συνοδευόμενος από τις φιλοσοφικές ιδέες του διαφωτισμού. Τα πρώτα λουτρικά κτίρια, λοιπόν, σχεδιάζονται με αναφορά τη μορφολογική διάταξη των παλατιών.⁴ Εκτός από τους κυρίως λουτρικούς χώρους, περιλάμβαναν διάφορες μικρές αίθουσες, όπως υποδοχή, αναψυκτήριο και χώροι ανάπαυσης που αποτελούσαν και την καρδιά του συγκροτήματος, αλλά και αίθουσες για ομαδικά μπάνια. Για τη σύνθεση αυτών σημαντικό ρόλο έπαιζε η θέα και το οπτικό περιβάλλον.

Την περίοδο αυτή χτίστηκαν και οι γνωστές **λουτροπόλεις**, όπως για παράδειγμα στη Γερμανία το Bad Aachen, το Baden-Baden, στην Ιταλία το Salzomaggiore, Montecatini, στη Γαλλία το Aix les Bains, το Vichy και στην Αγγλία το Bath.⁵

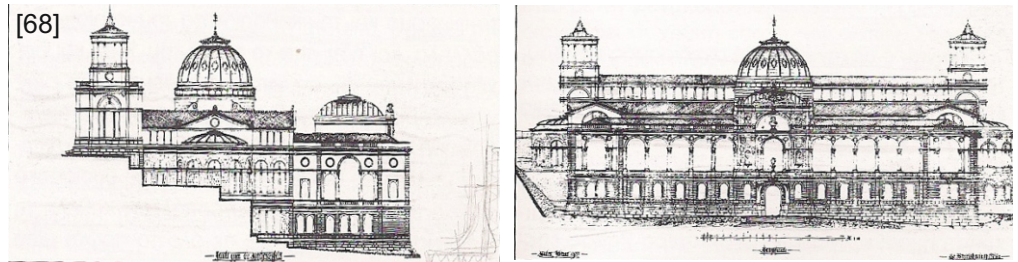
[67] Διαγραμματικός χάρτης Προσωπικής Επεξεργασίας: οι μεγάλες Λουτροπόλεις της Ευρώπης

Τα κτίρια αυτά υιοθέτησαν ένα νεοκλασσικό, νεοαναγεννησιακό, νεοβυζαντινό και εκλεκτικιστικό ρυθμό. Σχεδιάστηκαν σε δύο τμήματα, για άνδρες και γυναίκες (δίδυμα) και είχαν απόλυτα συμμετρική διάταξη, ενώ οι όγκοι ήταν γεωμετρικοί, χαρακτηριστικά που οφείλονται αφενός στη λειτουργικότητα αφετέρου στη μνημειακότητα. Οι προσόψεις οργανώνονταν σε οριζόντιες ζώνες, με υπερτονισμένο το κεντρικό σκέλος του όγκου (όπου αντιστοιχούσε στο χώρο υποδοχής) και στέγαση με αναγεννησιακού τύπου τρούλο.

Βασικό γνώρισμα των κτιρίων επίσης ήταν η εργονομία και ότι αφορούσε την εξυπηρέτηση των χρηστών. Για πρώτη φορά απασχολούν θέματα μικροκλίματος στο εσωτερικό των κτιρίων, όπως είναι η εξασφάλιση σταθερής θερμοκρασίας και ο εξαερισμός. Για τον λόγο αυτό οι κεντρικοί χώροι, οι λουτρικοί και θεραπευτικοί χώροι σχεδιάζονταν υπερμεγέθεις ως προς τον όγκο, αφού τα ανοίγματα των παραθύρων δεν επαρκούσαν για εξαερισμό. Τα λουτρά, οι πισίνες και οι βοηθητικοί χώροι εξυπηρέτησης συνδέονταν με ευρύχωρους διαδρόμους κυκλοφορίας, οι οποίοι εξασφάλιζαν τον φωτισμό και την καθαριότητα του κτιρίου.⁶

[68] Όψη και τομή Λουτρών στο Baden Baden, 1878

Ξ. Σκαρπιά - Χόιπελ, Λουτροθεραπεία και Αναψυχή, Ιστορική εξέλιξη των λουτρών, σελ. 61

[69] Άποψη από τα Λουτρά Bath στην Αγγλία

www.wikipedia.org

[70] Άποψη από το εσωτερικό του Λουτρού Bath στην Αγγλία

www.wikipedia.org

Friedrichsbad, Carl Dernfeld, 1869-1877

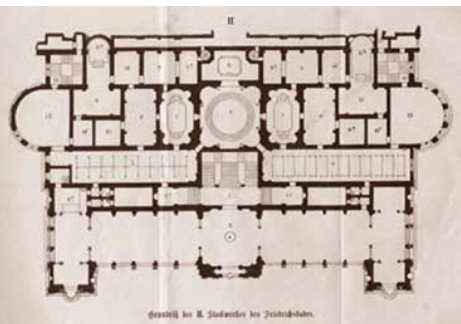
Το Baden Baden, πόλη της νοτιοδυτικής Γερμανίας, είναι γνωστή για τις πηγές της από τη ρωμαϊκή εποχή. Στους νεότερους χρόνους, καθιερώθηκε ως λουτρόπολη στο τέλος του 18ου αιώνα. Το 1847 ανακαλύφθηκαν τα ερείπια των ρωμαϊκών θερμών. Η πόλη έφτασε στην κορύφωση της δημοτικότητάς της στις δεκαετίες του 1850 και 1860, που γίνεται μέρος συνάντησης για διασημότητες, που επισκέπτονται την πόλη, εκτός από τη λουτροθεραπεία, για το διάσημο καζίνο, τα πολυτελή ξενοδοχεία και τους κήπους της.

Στο Νέο Κάστρο της πόλης, στη θέση όπου βρέθηκαν ερείπια από τα αρχαία ρωμαϊκά λουτρά της πόλης είναι κτισμένο το Friedrichsbad ,το βασικό λουτρικό κτίριο. Εγκαινιάστηκε το 1877, ενώ η κατασκευή του είχε ήδη ξεκινήσει από το 1869.

Copyrights: Stadtmuseum/-archiv Baden-Baden

[71]

Grundriss des H. Stadtwasser des Friedrichsbades.

[72]

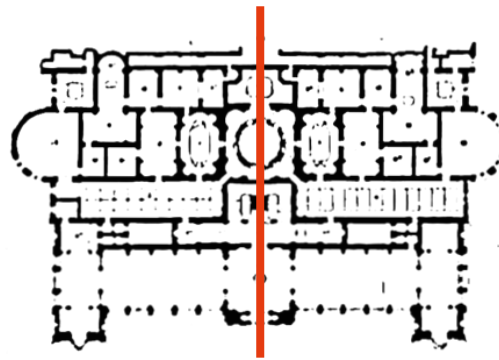
[71] εξωτερική άποψη του Friedrichsbad

<http://www.badenbaden.de/en/tourist-information/historical-sights/friedrichsbad/>

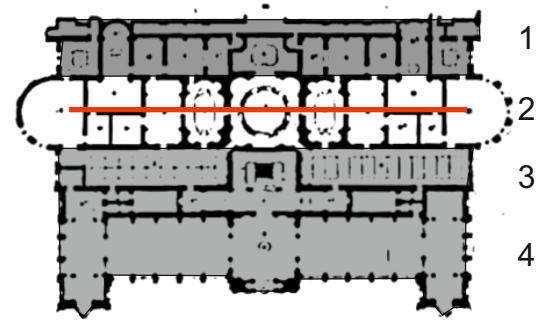
[72] κάτοψη του Friedrichsbad

Η κάτοψη του κτιρίου είναι απόλυτα συμμετρική ως προς τον κεντρικό άξονα. Το κεντρικό λουτρό στη μέση του συγκροτήματος στεγάζεται με θόλο, που στηρίζουν οχτώ κορινθιακοί κίονες με τυφλά τόξα και προσομοιάζει αναγεννησιακό τρούλο.

Το κτίριο περιλαμβάνει πολλούς χώρους, που διαιρούνται σε τέσσερις ζώνες κατά πλάτος και οργανώνουν τις λειτουργίες του. Η όψη μερίζεται σε δύο ζώνες καθ' ύψος, τη βάση και τη ζώνη με τα μεγάλα ανοίγματα.⁷ Το κεντρικό σκέλος με την είσοδο, καθώς και τα δύο ακριανά βρίσκονται σε εξοχή, διατηρώντας τις αναφορές σε ρωμαϊκά παλάτια. Το Friedrichsbad, λοιπόν, το οποίο χωροθετείται στις εγκαταστάσεις των αρχαίων ρωμαϊκών λουτρών, αφορμάται και μιμείται στο σχεδιασμό του, τις ρωμαϊκές θερμές. Συνοπτικά, όπως αναφέρθηκαν και παραπάνω αξίζει να επισημάνουμε ομοιότητες σε στοιχεία, όπως αυτή της συμμετρίας στην κάτοψη και των πολλών επιπρόσθετων χρήσεων και λειτουργιών που συμπληρώνουν το λουτρικό κτίριο.

συμμετρία του συνόλου, ως προς τον κεντρικό άξονα

διαχωρισμός του λουτρού, σε 4 τμήματα από άποψη λειτουργίας, με λευκό, συμβολίζεται το τμήμα των χώρων λούσεως

Σημειώσεις - Παραπομπές Κεφαλαίου

1. www.el.wikipedia.org/wiki/Αναγέννηση
2. Παπαδοπούλου Σ. , 2012, Η ιστορία των ιαματικών λουτρών και η μετεξέλιξή τους σε spa (Πτυχιακή Εργασία τμήματος Αισθητικής και Κοσμητολογίας, ΑΤΕΙΘ), Θεσσαλονίκη, σελ. 32
3. Παπαδοπούλου Σ. , 2012, Η ιστορία των ιαματικών λουτρών και η μετεξέλιξή τους σε spa (Πτυχιακή Εργασία τμήματος Αισθητικής και Κοσμητολογίας, ΑΤΕΙΘ), Θεσσαλονίκη, σελ. 34
4. Παπαδοπούλου Σ. , 2012, Η ιστορία των ιαματικών λουτρών και η μετεξέλιξή τους σε spa (Πτυχιακή Εργασία τμήματος Αισθητικής και Κοσμητολογίας, ΑΤΕΙΘ), Θεσσαλονίκη, σελ. 35
5. Ξ. Σκαρπιά- Χόιπελ, Λουτροθεραπεία και Αναψυχή, Ιστορική εξέλιξη των λουτρών, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 57-58
6. Ξ. Σκαρπιά- Χόιπελ, Λουτροθεραπεία και Αναψυχή, Ιστορική εξέλιξη των λουτρών, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 60-62
7. Αλαβάνου, Ε. Νικολοπούλου Γ., 2012, Οι λουτροπόλεις του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα , σελ.41

01

■ Εισαγωγή

02

■ Μεθοδολογία

03

Αρχαία Ελλάδα

— ρόλος

■ Λουτρό Οινιαδών

— κίνηση στο χώρο
— παραπομπές

2ος π.Χ.

04

Αρχαία Ρώμη

— συσχετισμοί
— ρόλος
— κατηγορίες λουτρών
— αρχιτεκτονικά γνωρίσματα
— χώροι λούσεως
— υλικότητα - διάκοσμος
— χρόνος στις θέρμες
— τυπολογίες

217 μ.Χ.

■ Θέρμες Καρακάλλα

— κίνηση στο χώρο
— παραπομπές

05

Βυζάντιο

— συσχετισμοί
— ρόλος
— κατηγορίες λουτρών
— χρόνος στα Βυζαντινά λουτρά
— υλικότητα - διάκοσμος
— φωτισμός

12ος μ.Χ.

■ Μονή του Δερβενιοσάλεσι

— κίνηση στο χώρο
— παραπομπές

06

Οθωμανικά λουτρά

- συσχετισμοί
- ρόλος
- κατηγορίες λουτρών - αλληλουχία χώρων
- χρόνος στο χαμάμ
- υλικότητα - διάκοσμος
- φωτισμός
- νερό

16ος μ.Χ.

Χαμάμ Γιαχουτί

- κίνηση στο χώρο
- παραπομπές

07

Δύση

- συσχετισμοί
- Αναγέννηση
- Μπαρόκ
- Νεοκλασικισμός
- Friedrichsbad, Baden Baden
- παραπομπές

1877

08

Σύγχρονη εποχή

- τα λουτρά τον 20ο αιώνα
- ρόλος

1996

Therme Vals

- φωτισμός
- υλικότητα
- νερό
- Χρόνος στα Therme Vals
- αντίληψη χώρου και κίνηση σε αυτόν

09

Συμπεράσματα- Συγκεντρωτικοί Πίνακες

10

Βιβλιογραφία

Τα λουτρά στον 20ο αιώνα

Οι αρχές του 20ου αι. έφεραν πολλές αλλαγές στο πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό προσκήνιο. Η νέα βιομηχανική αστική τάξη αντιμετώπισε την λουτροθεραπεία ως μία κοινωνική, σωματική και ψυχαγωγική ανάγκη με αποτέλεσμα την ραγδαία ανάπτυξη της υδροθεραπείας.

Τα νέα λουτρικά κέντρα παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις στη λειτουργία αλλά και στον οικοδομικό ρυθμό. Οι συμμετρικές κατόψεις αντικαθίστανται από γραμμικές διατάξεις ή από περίκεντρες γύρω από δαιδαλώδη αίθρια. **Μειζονος σημασίας αλλαγή είναι επίσης και η συγχώνευση των ξενοδοχειακών μονάδων στα υδροθεραπευτήρια που δημιούργησε ένα νέο κτιριολογικό τύπο.**

Ο **πρώτος παγκόσμιος πόλεμος**, όμως, σήμανε πολλές αλλαγές για τη περίοδο αυτή. Η ελευθερία στη χρήση οικοδομικών ρυθμών πριν το πόλεμο έδωσε αργότερα τη θέση του σε πιο εργονομικές αναζητήσεις στους κτιριακούς τύπους. Ωστόσο, οι μεταβολές αυτές δεν επηρέασαν τα λουτρικά κέντρα, τα οποία συνέχισαν να φαντάζουν ως παλάτια που παρείχαν ψυχοσωματική ευεξία, όπως μέχρι σήμερα με τον θεραπευτικό τουρισμό. Με την έναρξη του **δεύτερου παγκοσμίου πολέμου** η λουτροθεραπεία γνωρίζει έντονη κάμψη (1944-1955). Μόνο κάποια λουτρικά κέντρα κατάφεραν να επιβιώσουν, ενώ τα υπόλοιπα αναστηλώθηκαν στη δεκαετία του '80. Έτσι, σιγά σιγά οι λουτροπόλεις αναβιώνουν, ιδιαίτερα σε χώρες που δεν επηρεάστηκαν από το πόλεμο, όπως η Ελβετία. Τα παλιά λουτρικά κέντρα ανακαινίζονται και επεκτείνονται, ενώ αναγείρονται και καινούρια στα νέα πολεοδομικά, λειτουργικά, εργονομικά και τεχνολογικά δεδομένα.

Ρόλος

Στη σύγχρονη κοινωνία, όταν αναφερόμαστε σε «spa» εννοούμε μια γενική προσέγγιση υγείας, ευεξίας, χαλάρωσης και περιποίησης. Οι κτιριακές εγκαταστάσεις, από τα παραδοσιακά χαμάμ τα οποία αποκαθίστανται και χρησιμοποιούνται, μέχρι τις υπερσύγχρονες ξενοδοχειακές μονάδες,

παρέχουν κατάλληλους χώρους και εξιδεικευμένο προσωπικό. Έχουμε μπει σε μια εποχή που οποιοσδήποτε τύπος λουτρού είναι αποδεκτός. Όταν κατασκευάζεται ένα εξ ολοκλήρου νέο λουτρό, το ζητούμενο είναι να χρησιμοποιηθούν τα στοιχεία εκείνα που θα δημιουργήσουν την επιθυμητή ατμόσφαιρα χωρίς να γίνεται προσφυγή σε αντιγραφές παλαιότερων τυπολογιών.

Όπως διαπιστώσαμε, στη σύγχρονη εποχή δεν υπάρχει κάποιος συγκεκριμένος τύπος λουτρού όπως στις προηγούμενες περιόδους. Η επιλογή του παραδείγματος του Zumthor, για την σύγχρονη εποχή, όπως θα δούμε στη συνέχεια, καθορίστηκε απο το γεγονός ότι έχει λάβει υπόψην του, στο σχεδιασμό των Therme Vals, όλες εκείνες τις παραμέτρους που συντελούν στη δημιουργία της ατμοσφαιρας του χώρου. Ακόμα επηρεάζεται απο στοιχεία προηγούμενων περιόδων και τα μεταφέρει στο έργο του κριτικά, σε μια σύγχρονη μορφή τους.

Therme Vals, Zumthor

Τα λουτρά Therme Vals σχεδιάστηκαν από τον Peter Zumthor το 1993-1996 ως προσθήκη σε ξενοδοχείο χτισμένο από το 1970, πάνω από τις ιαματικές πηγές της επαρχίας Graubünden, στο χωριό Vals της Ελβετίας.¹

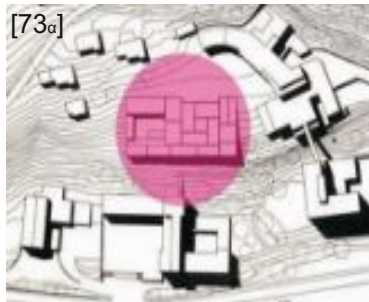
Μεγάλο μέρος του κτιρίου σχεδιάζεται υπόσκαφα στην πλαγιά του βουνού. Η σύνθεση των λουτρών χωροθετείται μπροστά από την όψη του κεντρικού κτιρίου των ξενοδοχειακών εγκαταστάσεων . Οι διαστάσεις της αφορούν έκταση πλάτους περίπου 58 μέτρων και εισχώρηση στην πλαγιά κατά 34 μέτρα. Η οροφή επικαλύπτεται με γρασιδί , ενώ οι πλευρικές επιφάνειες του κτιρίου στο μέρος της εξωτερικής πισίνας παραμένουν ανοιχτές.

[73α] Therme Vals.

http://www.slideshare.net/sakshi_1609/peter-zumthor-62346191

[73β] Χωριό Vals της Ελβετίας.

http://www.slideshare.net/sakshi_1609/peter-zumthor-62346191

[73α]

[73β]

[74_α]

[74_β]

[74_{α,β}] Therme Vals: εξωτερική
άποψη

<https://gr.pinterest.com/pin/498562621229294465/>

Σύμφωνα με το Peter Zumthor, η αφετηρία της έμπνευσης και της συνθετικής διαχείρισης των λουτρών Therme Vals, ήταν μια φωτογραφία των RudasBaths στη Βουδαπέστη. Ο ίδιος, κατά τη διάρκεια της σύνθεσης ενός έργου επαναφέρει στο μυαλό του εικόνες και εμπειρίες, προσπαθεί να ανασυνθέσει την ατμόσφαιρα που πηγάζει από τη φωτογραφία του βιβλίου και αναφέρει χαρακτηριστικά:

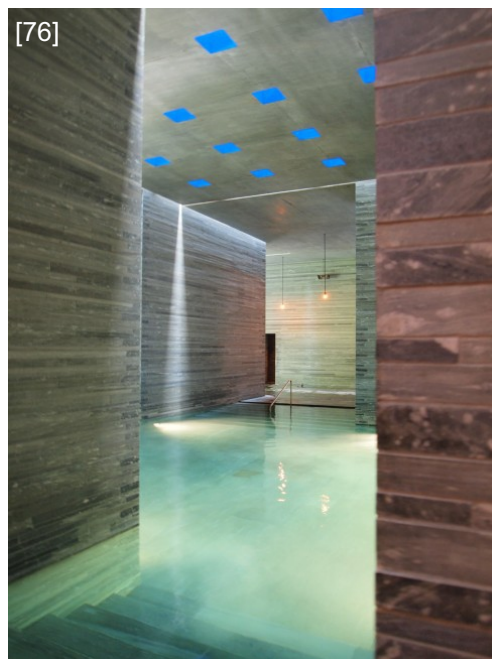
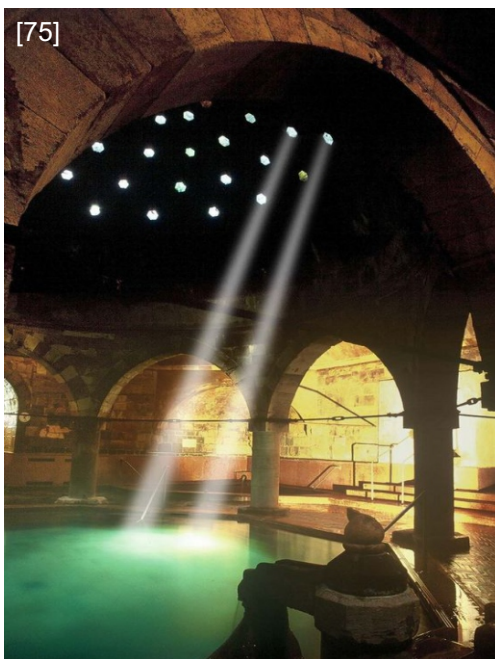
“Οι ακτίνες του φωτός που διαπερνούν τα ανοίγματα του τρούλου φωτίζουν ένα δωμάτιο που δεν μπορούσε να είναι πιο τέλει για λουτρά: νερό στις πέτρινες λεκάνες, αυξανόμενος ατμός, φωτεινές ακτίνες του φωτός στο ημίφως χαρίζουν μια ήσυχη, χαλαρή ατμόσφαιρα μέσα σε δωμάτια που σβήνουν σε σκιές. Μπορεί κανείς να ακούσει όλους τους διαφορετικούς ήχους του νερού να αντηχούν στα δωμάτια. Υπήρχε κάτι το γαλήνιο, αρχέγονο, στοχαστικό που ήταν εντελώς συναρπαστικό. Η ζωή ενός ανατολίτικου λουτρού.”

[75] Rudas Baths, Budapest

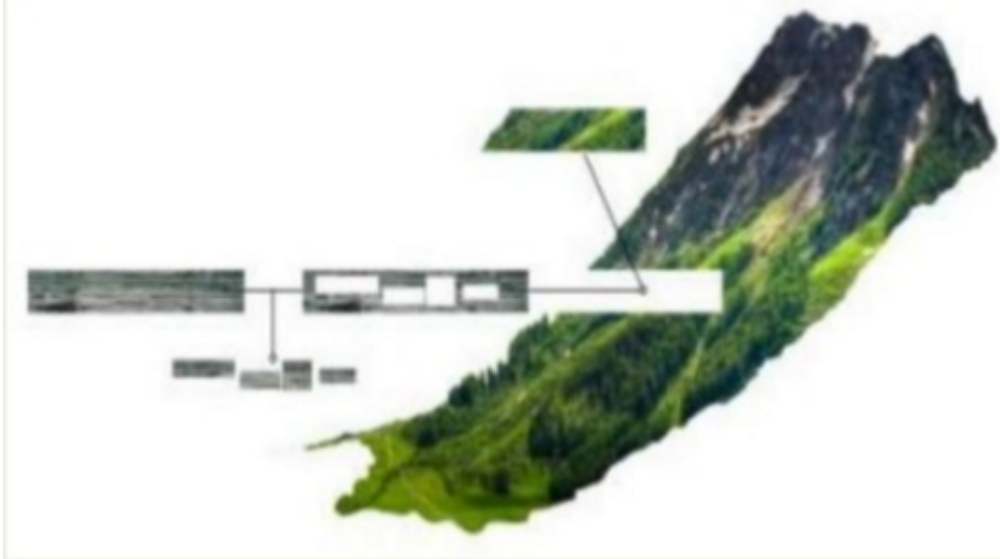
<https://tasteadventuretravel.com/2011/09/08/rudas-baths-a-must-visit-while-in-budapest/>

[76] Therme Vals : οπές στην οροφή της εσωτερικής πισίνας

<https://gr.pinterest.com/pin/498562621229294465/>

[77]

[77] Διάγραμμα ιδέας, των
Therme Vals.

http://www.slideshare.net/sakshi_1609/peter-zumthor-62346191

[78]

[78] Therme Vals: εξωτερική
άποψη

<https://gr.pinterest.com/pin/498562621229294465/>

Με βάση τις αισθήσεις που προκαλούν τα RudaBaths , ο Zumthor δημιουργεί το κτίριο του, με κύρια υλικά του την πέτρα, το νερό και το φως που προέρχεται κυρίως από την οροφή του. Η κύρια συνθετική του ιδέα συνοψίζεται στη φράση **“Ογκόλιθοι που στέκονται στο νερό.”**

Στάδια σύνθεσης

Σχεδίασε το κτίριο σαν μία καθαρά σκοτεινή μάζα και στη συνέχεια εισήγαγε το φως ως ένα άυλο υλικό που ρέει στο εσωτερικό της. Ο ίδιος στα βιβλία του αναφέρει χαρακτηριστικά “η πρώτη από τις ιδέες μου είναι αυτή: να σχεδιάσω το κτίριο σαν μια καθαρά σκιερή μάζα, μετά να εισάγω το φως σαν να τρυπάει το σκοτάδι, σαν το φως να είναι μια νέα μάζα που ρέει εσωτερικά.”²

Σε δεύτερο επίπεδο ο Zumthor αποπειράθηκε να βρει τα υλικά που θα συνέθεταν τις επιφάνειες, καθώς και τον τρόπο που θα αντανakλούσαν το φως. Η επιλογή τους δεν έγινε τυχαία, αλλά αποφασίστηκε αφού προηγήθηκε παρατήρηση του χωριού Vals και της κοιλάδας στην οποία εκτείνεται το έργο. Ο ίδιος χαρακτηριστικά αναφέρει “ Περπατήσαμε γύρω από το χωριό και ξαφνικά, παντού υπήρχαν πέτρες, μεγάλοι και μικροί τοίχοι, στοιβαγμένες ακατέργαστες πλάκες. Αρχίσαμε να αναζητούμε περισσότερες λεπτομέρειες, τις ιριδίζουσες αποχρώσεις του γκρι. “ Η επιλογή των υλικών από τον ίδιο τον τόπο , στον οποίο επρόκειτο να κτισθεί το έργο του δεν είναι τυχαία, καθώς σχετίζεται με την επιδίωξη του αρχιτέκτονα να επαναπροσδιορίσει τη στάση του ανθρώπου απέναντι στα φυσικά υλικά και να ενεργοποιήσει μνήμες που στην περίπτωση αυτή υπάρχουν εν αντιθέσει με τα αντίστοιχα τυποποιημένα υλικά του σύγχρονου κόσμου. ”³

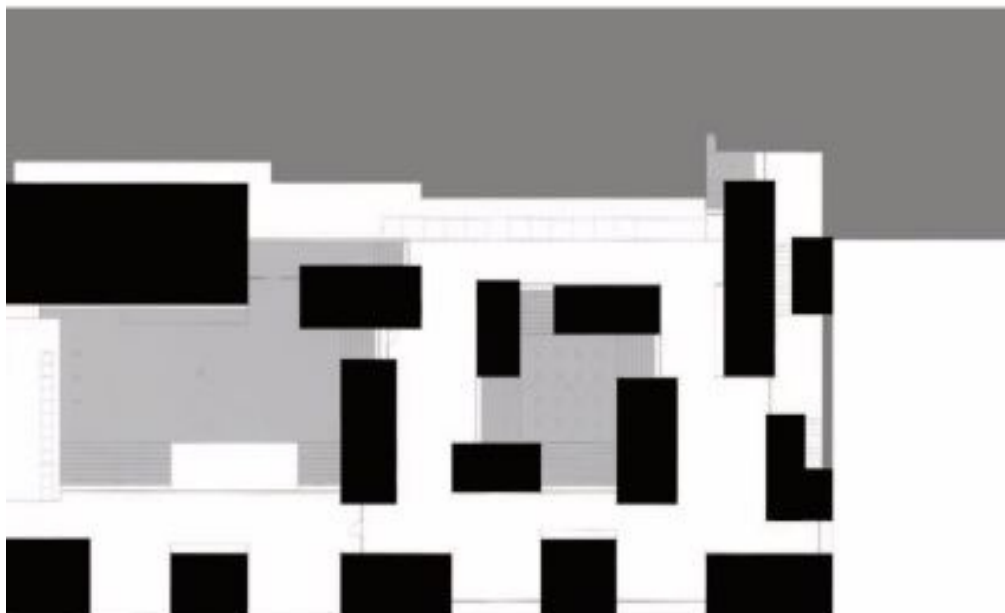
Πράγματι, ο Zumthor χρησιμοποιώντας την τοπική πέτρα , διακρίνει σε αυτή όχι μόνο απτικές και οπτικές ιδιότητες, αλλά και το γεγονός ότι αντικατοπτρίζει την πατίνα του χρόνου στην επιφάνεια της.

Μετά την επιλογή των υλικών, ο Zumthor μελέτησε τρόπους με τους οποίους το φυσικό φως, θα εισερχόταν μέσω των αρμών της οροφής στο εσωτερικό και θα δημιουργούσε μία ιδιαίτερη ατμόσφαιρα σε συνδυασμό με το νερό. Ο αέρας με τους ελάχιστους φωτισμένους χώρους είναι πάντα υγρός, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται υδρατμοί. Έτσι δημιούργησε πέτρινες μακέτες και τις γέμισε με νερό, προκειμένου να παρατηρήσει τις επιπτώσεις που προκύπτουν από τη διαδρασή τους με το φυσικό φως. Χαρακτηριστικά, δηλώνει σκηνοθετήσαμε το φως της ημέρας μέσω των μικρών ανοιγμάτων στην πλάκα οροφής, μια ιδέα εμπνευσμένη από τα τούρκικα λουτρά στο Rudas της Βουδαπέστης”.

Εξωτερικά, το κτίριο παρουσιάζεται σαν μία γεωμετρικά δομημένη μορφή, σαν ένας μεγάλος κύβος που έχει ενταχθεί πλήρως στο περιβάλλον.

Εσωτερικά, ο χώρος των λουτρών ορίζεται από 15 διαφορετικές, ορθογώνιες παραλληλεπίπεδες πέτρινες μονάδες. Οι μονάδες αυτές αρθρώνονται και ολισθαίνουν πάνω σε ένα πλέγμα κάθετων αξόνων.

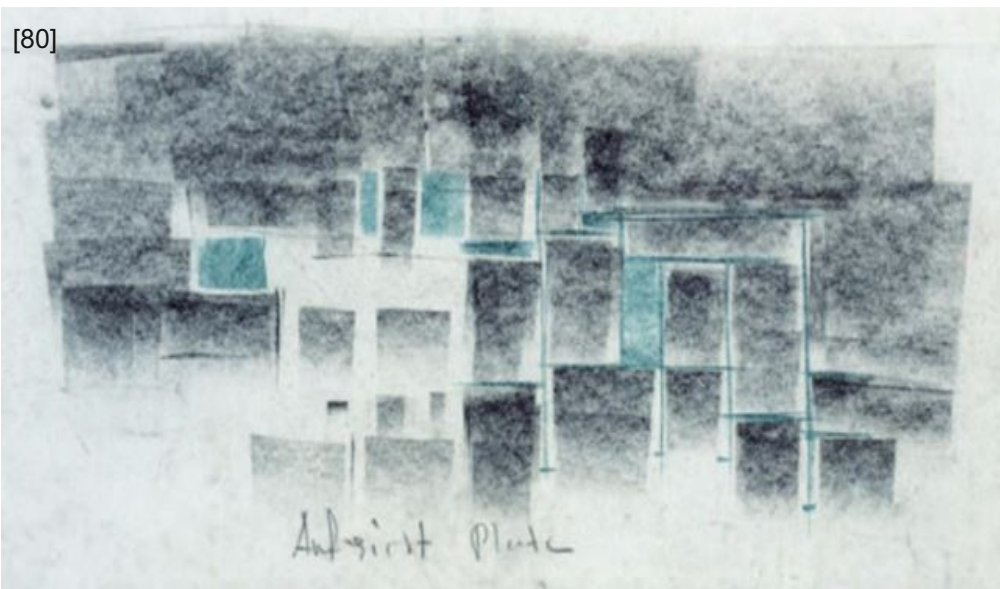
[79]

[79] Διαγραμματική κάτοψη
προσωπικής επεξεργασίας: 15
Πέτρινες Μονάδες

[80] Σκίτσο της κάτοψης των
Therme Vals

<https://gr.pinterest.com/pin/498562621229294465/>

[81] Πρόπλασμα των Therme
Vals

<https://gr.pinterest.com/pin/498562621229294465/>

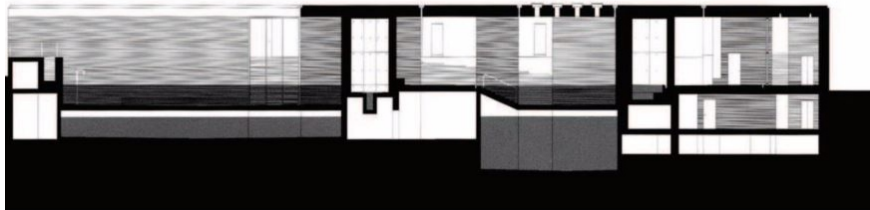

[82]

[82] Διαγραμματική κάτοψη των Therme Vals προσωπικής επεξεργασίας: χρήσεις χώρων

[83]

[83] Therme Vals: τομή κατά μήκος - εγκάρσια τομή

<http://rootsnetwork.blogspot.gr/2011/07/peter-zumthor-precedent-analysis-fiu.html>

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

Χώροι εξυπηρέτησης

- 1 είσοδος / έξοδος
- 2 αποδυτήρια
- 3 δωμάτιο προετοιμασίας
- 4 τοίχος με κρήνες τρεχούμενου νερού
- 5 αποδυτήρια
- 6 ντουζ
- 7 wc
- 8 δωμάτιο αντήχησης
- 9 πέτρινο ντους
- 10 wc αμέα
- 11 αποδυτήρια αμέα και δωμάτιο πρώτων βοηθειών
- 12 μπάνιο

Χώροι λουτρού

- 13 εσωτερική πισίνα 32°C
- 14 εξωτερική πισίνα 36°C το χειμώνα, 30-33°C το καλοκαίρι
- 15 "δωμάτιο της φωτιάς" 42°C
- 16 "ψυχρο δωμάτιο" 14°C
- 17 πέτρινο ντουζ
- 18 πόσιμο νερό
- 19 δωμάτιο "πέτρινης μελωδίας"
- 20 μπάνιο με πέταλα λουλουδιών 33°C

Χώροι απτικής θεραπείας

- 21 τούρκικα χαμάμ και μπάνιο, θάλαμοι ατμόλουτρου
- 22 δωμάτιο για μασάζ

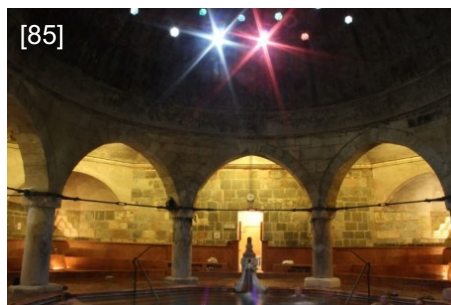
Χώροι ξεκούρασης

- 23 περιοχή ξεκούρασης

Όπως είδαμε νωρίτερα, το κτίριο σχεδιάζεται αρχικά ως μια καθαρή μάζα σκιάς και το φως προστίθεται αργότερα, ως ένα νέο στοιχείο που εισχωρεί και σκάβει αυτή τη μάζα.⁴ Η επιλογή και ο συνδυασμός των υλικών γίνονται με γνώμονα τον τρόπο με τον οποίο αντανακλούν το φως⁵, μετά τον συστηματικό φωτισμό των επιφανειών των προπλασμάτων του κτιρίου. Τα πάντα προσαρμόζονται στη βάση αυτής της γνώσης.

Κατά τον σχεδιασμό των Therme Vals ο αρχιτέκτονας εμπνεύστηκε από τα οθωμανικά λουτρά Rudas στη Βουδαπέστη. Αυτό το οποίο συγκίνησε τον Zumthor στο συγκεκριμένο έργο, ήταν οι ακτίνες φυσικού φωτός στο μισοσκόταδο και τα ανοίγματα στο θόλο του, τα οποία έβλεπαν τον έναστρο ουρανό, δημιουργώντας ένα περιβάλλον ιδανικό για λουτρό και χαλάρωση.⁶

[84] Therme Vals : φως σε τοίχο από τις οπές από μπλε γυαλί

<https://www.youtube.com/watch?v=TwtiTPl-7VI>

[85] Rudas Baths, Βουδαπέστη

<http://www.bathsbudapest.com/rudas-bath>

Κάθε λεπτομέρεια του φωτός, κατά τον σχεδιασμό των Therme Vals, μελετήθηκε διεξοδικά, με την βοήθεια σκίτσων, προπλασμάτων και φωτογραφιών τους, κάτω από ειδικά σενάρια φωτισμού, με τη χρήση φυσικού φωτός από την οροφή⁷. Αρκετές λεπτομέρειες του έργου τροποποιήθηκαν, ανάλογα με τα επιθυμητά σενάρια φωτισμού των χώρων σε διαφορετικές χρονικές στιγμές.

Τα κενά ανάμεσα στις ορθογώνιες ψηφίδες της οροφής συστήνουν ένα δίκτυο ευθειών γραμμών πλάτους έξι εκατοστών. Οι σχισμές αυτές αποτελούν την πηγή του φωτός διαδραματίζοντας σημαντικό και ενδιαφέρον ρόλο στο πέτρινο μοτίβο. Φως λοιπόν και πέτρα, αλληλοσυσχετίζονται, αλληλοεξαρτώνται.

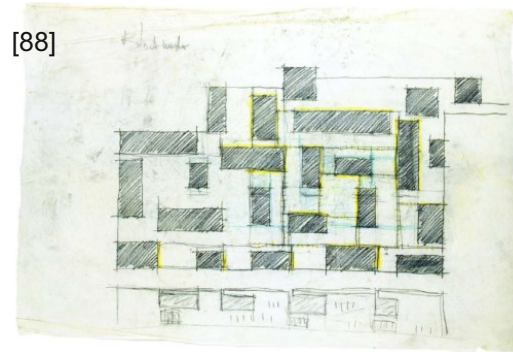
[86] Διαγραμματική κάτοψη προσωπικής επεξεργασίας: σχισμές φωτός απο την οροφή.

[87] Therme Vals : οπές στην οροφή της εσωτερικής πισίνας.

<https://gr.pinterest.com/pin/498562621229294465/>

[88] Σκίτσο της κάτοψης των Therme Vals : με κίτρινο χρώμα απεικονίζεται το φως και με μπλε το νερό.

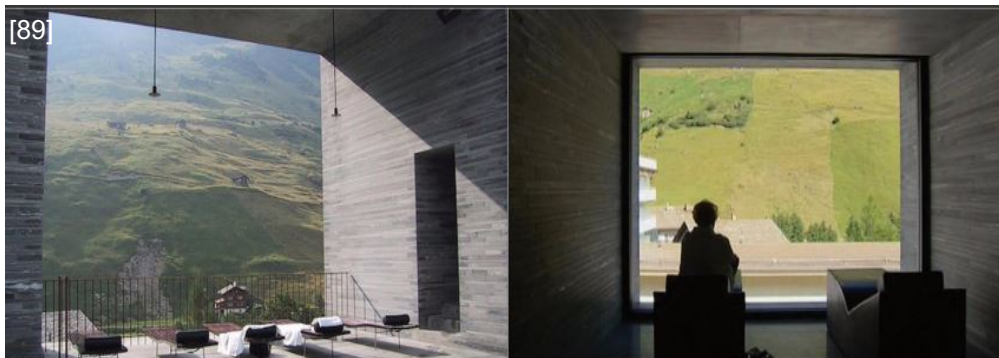
<http://rootsnetwork.blogspot.gr/2011/07/peter-zumthor-precedent-analysis-fiu.html>

Ο Zumthor εμπλουτίζει περαιτέρω τις διαφοροποιήσεις φωτισμού στους χώρους με τη χρήση και τεχνητού φωτός. Τα δωμάτια διαφοροποιούνται ανάλογα με τη χρήση και το περιβάλλον φωτισμού τους και η αναζήτηση πιο σκοτεινών ή φωτεινών χώρων περιπλέκει τη διαδρομή και την πορεία του χρήστη στον χώρο. Ο επισκέπτης περπατά ή κολυμπά, ανακαλύπτοντας κάθε φορά κάτι διαφορετικό και βρίσκεται έτσι συνεχώς σε μια διαδικασία περιπλάνησης⁸.

Η είσοδος στα λουτρά γίνεται μέσω μιας υπόγειας χαμηλής, στενής και σκοτεινής σήραγγας από το χώρο του ξενοδοχείου. Μια περιστρεφόμενη πόρτα σηματοδοτεί το σημείο από όπου ο διάδρομος ξεκινά και καταλήγει στα αποδυτήρια. Τα αποδυτήρια είναι επενδυμένα από σκούρο γυαλιστερό ξύλο και δίπλα σε αυτά υπάρχει θεωρείο από όπου αποκαλύπτονται για πρώτη φορά οι πέτρινοι τοίχοι των λουτρών. Σε αυτό το σημείο ο επισκέπτης βιώνει για πρώτη φορά το φυσικό φωτισμό που εισάγεται διακριτικά από τις σχισμές της οροφής. Κατά την κίνηση του επισκέπτη προς τους κύριους χώρους των λουτρών, το φυσικό φως αυξάνεται υποδηλώνοντας ένα ολοένα μεγαλύτερο άνοιγμα προς το εξωτερικό.

Παρατηρείται λοιπόν κλιμάκωση του φωτός με την κίνηση του χρήστη, καθώς η διαδρομή από τα αποδυτήρια στα λουτρά ταυτίζεται επί της ουσίας με τη μετάβαση από το σκοτάδι στο φως.¹⁰ Επιπλέον αποκαλύπτονται χώροι στους οποίους ο τεχνητός φωτισμός μέσα στο νερό δημιουργεί παιχνιδίσματα φωτός και χρωμάτων στις πισίνες, χώροι με χρωματιστούς τοίχους και πέταλά λουλουδιών να επιπλέουν στο νερό δημιουργώντας ένα πιο αισθητηριακό αποτέλεσμα και χώροι με άπλετο φως, όπως τα μεγάλα υαλοστάσια με την άπλετη θέα στο εξωτερικό και τέλος ο εξωτερικός χώρος με μια ακάλυπτη πισίνα στο κέντρο.

[89] Πλευρικά Ανοίγματα

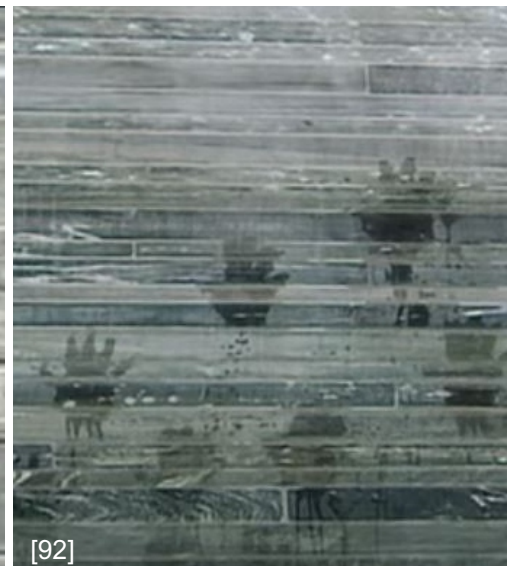
<https://glamurok.com/wp-content/uploads/2015/01/Peter-Zumthor-therme-valspa-3.jpg>

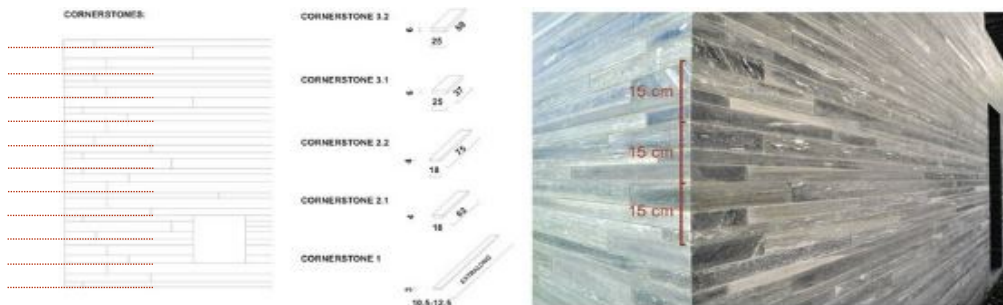
Υλικότητα

Τα υλικά έχουν άπειρες δυνατότητες, κατά τον Zumthor, γι' αυτό και η επιλογή τους αποτελεί μια τεράστια απόφαση για τον ίδιο. Η ποσότητα του υλικού που χρησιμοποιούμε κάθε φορά δίνει επίσης άλλο αποτέλεσμα. Τέλος η έκθεση του ή όχι στον ήλιο και το φυσικό φως και πάλι μας δίνει κάτι διαφορετικό. Έτσι και στα Therme Vals, το υλικό (Gneiss - γνεύσιο ή αλλιώς χαλαζίτης των Vals) ήταν αυτό που κίνησε το ενδιαφέρον των αρχιτεκτόνων με την πρώτη τους επίσκεψη στην περιοχή και αποτέλεσε τη γενεσιουργό ιδέα του σχεδιασμού: η πέτρα της κοιλάδας, η δομή της και τα επίπεδα των διάφορων αποχρώσεων του γκρι¹¹. Αποτελεί ένα πολύ ευπροσάρμοστο οικοδομικό υλικό, λόγω της εξαιρετικής καμπτικής και εφελκυστικής του αντοχής, καθώς και της αντοχής του στον παγετό και τη μηχανική τριβή.

[90, 91, 92] Σκηνή από το
ντοκιμαντέρ: *Les Thermes de
Pierre*

[https://www.youtube.com/watch
?v=TwtiTpl-7VI](https://www.youtube.com/watch?v=TwtiTpl-7VI)

Χρησιμοποιούνται πέντε διαφορετικές διαστάσεις πλακών, εκ των οποίων οι τρεις μόνο έχουν διαφορετικό πλάτος. Τοποθετώντας τις με διαφορετικό ρυθμό, αν τρεις, δημιουργούν έναν μοτίβο 15 cm, σε οριζόντιο επίπεδο, ο οποίος όμως με αυτό τον τρόπο δεν γίνεται αντιληπτός στο μάτι. Έτσι η κατασκευή των τοίχων με λεπτές πλάκες πέτρας τοποθετημένες οριζόντια ή μια πάνω στην άλλη, αφενός δίνει μια αίσθηση κίνησης και ροικότητας στο χώρο και αφετέρου η πέτρα έρχεται σε αρμονία με το σώμα και την ανθρώπινη κλίμακα. Το μέγεθος του ανθρώπινου σώματος υπονοείται επίσης και από τις ανατομικές ξύλινες ξαπλώστρες, σχεδιασμένες για τα λουτρά.

Νερό

Στα Theme Vals, συναντάμε το νερό σε υγρή μορφή αλλά και ως υδρατμό, ανάλογα με τις διαφοροποιήσεις στη θερμοκρασία του κάθε χώρου. Σχετικά με τη θερμοκρασία, ο Zumthor αναφέρεται σε αυτή, ως ένα από τα σημαντικά στοιχεία που δημιουργούν ατμόσφαιρα στο χώρο, επισημαίνοντας ότι κάθε κτίριο έχει μια δικιά του ξεχωριστή θερμοκρασία, η οποία εξαρτάται από τα υλικά του ¹². Η εναλλαγή των θερμοκρασιών αυτών συμβάλλει στη δημιουργία πολυπλοκότητας στην πορεία του επισκέπτη στο χώρο, δημιουργώντας ένα σύνολο διαφορετικών εμπειριών :

- Εσωτερική πισίνα - 32 βαθμούς κελσίου
- Εξωτερική πισίνα το χειμώνα – 36 βαθμούς κελσίου
- Λουτρό φωτιάς -42 βαθμούς κελσίου
- Παγωμένο λουτρό – 14 βαθμούς κελσίου
- Πόσιμο ζεστό, σιδηρούχο νερό πηγής 29.8 βαθμούς κελσίου
- Λουτρό λουλουδιών 33 C βαθμούς κελσίου
- Ηχητικό λουτρό / δωμάτιο αντήχησης 35 βαθμούς κελσίου

Αλλάζοντας το ύψος, το πλάτος και το βάθος των χώρων, αυξάνοντας την πολυπλοκότητα με ενδιάμεσες τοιχοποιίες ή προσθέτοντας νερό σε αυτούς, αλλάζει και το ηχητικό αποτέλεσμα που θα δίνουν. Στους εσωτερικούς χώρους το νερό «ψιθυρίζει» : στάζει από τις τοιχοποιίες, κυλάει κάτω από το δάπεδο στις σωληνώσεις του κτιρίου και δημιουργεί υπερχειλίσες. Ο επισκέπτης στους χώρους με έντονη ηχώ ηρεμεί και κολυμπά αθόρυβα στην πισίνα προσπαθώντας να μην ακούγεται περισσότερο από τους υπόλοιπους λουόμενος.

[93] Η θερμή αίθουσα, Σκηνή από το ντοκιμαντέρ *Les Thermes de Pierre*

<https://www.youtube.com/watch?v=TwtiTPl-7VI>

[94] Η θερμοκρασία των χώρων, σημαντικό εργαλείο για τον Zumthor

http://images.adsttc.com/media/images/500f/2460/28ba/0d0c/c700/1d40/medium_jpg/stringio.jpg?1417083264

Στα Therme Vals, δεν επιβάλλεται κάποια διαδικασία στους επισκέπτες, ούτε κάποιος χρονικός περιορισμός στη χρήση των χώρων και την παραμονή τους στον καθένα ξεχωριστά, ή στο κτίριο γενικότερα. Η εμπειρία τους αποτελεί περισσότερο μια **περιπλάνηση**, παρά μια διαδρομή. Παρόλα αυτά ο κενός χώρος, που αφήνεται ανάμεσα στα δωμάτια και τις πισίνες, ελεύθερος για την κίνηση τους δεν επιτρέπει, ως επι των πλείστων, τη στάση. Όπως ο μαϊανδρος, ο αρνητικός χώρος μεταξύ των τμημάτων, ρέει σε όλο το κτήριο, δημιουργώντας παλλόμενο ρυθμό, έτσι και ο χώρος επιβάλει στον επισκέπτη μια συνεχή μετακίνηση, μια περιπλάνηση ανάμεσα στις μεγάλες και βαριές μάζες και στα κενά μεταξύ τους.¹³ **Το φως, η θερμοκρασία, οι ποιότητες του χώρου, η επιθυμία και το ένστικτο καθοδηγούν τον χρήστη στα Therme Vals.** Τα στοιχεία αυτά όμως είναι ενταγμένα στον σχεδιασμό του : πρόβλεψη των κινήσεων και υπολογισμός του χρόνου που χρειάζεται για μετακίνηση από ένα σημείο σε ένα άλλο.

Τόσο ο χρόνος όσο και η ελευθερία της μετακίνησης αποτελούν και αυτά στοιχεία που συνθέτουν την ατμόσφαιρα στο κτίριο του. Η ακρίβεια που εφαρμόζει, τόσο στο σχεδιασμό όσο και στη κατασκευή του έργου, είναι απαραίτητη, κατά τον Zumthor, για να επιτευχθεί η «μαγεία» στους χώρους και στην μετέπειτα χρήση του κτιρίου από τον άνθρωπο.¹⁴

Αντίληψη χώρου και κίνηση σε αυτόν

Ο Zumthor χρησιμοποιεί τον όρο «**οικειότητα**»¹⁵ για να περιγράψει την απόσταση και τα επίπεδα εγγύτητας μεταξύ χώρων, υποκειμένων και αντικειμένων. Αποτελεί γι' αυτόν ένα ακόμη στοιχείο, το οποίο καθορίζει την ατμόσφαιρα που μεταδίδει ένας χώρος στους χρήστες. Η οικειότητα των Therme Vals ξεκινάει από την σχέση τους με το χωριό και τη γύρω περιοχή. Ο τρόπος με τον οποίο τα ορυχεία των Vals δημιουργούν χώρους στο εσωτερικό του βουνού, αποτέλεσε πηγή έμπνευσης στο σχεδιασμό των χώρων στα Therme Vals.

Το στοιχείο της έκπληξης και του μυστηρίου στα Therme Vals, οδηγεί το χρήστη σε μια διαδικασία περιπλάνησης : εισέρχεται μέσα σε αυτόν τον κόσμο, βιώνει τις εμπειρίες που αυτός του προσφέρει για κάποιο χρονικό διάστημα και αποχωρεί. Η κίνηση του στους χώρους του κτιρίου γίνεται στο κενό ανάμεσα τους. Ξεκινά από την είσοδο του, η οποία είναι ένας στενός, επιμήκης διάδρομος κάτω από το επίπεδο του εδάφους, μεταδίδοντας μια ατμόσφαιρα μυστηρίου στον επισκέπτη και καταλήγει στις πισίνες. Η αίσθηση ελευθερίας στις κινήσεις του και το περιβάλλον περιπλάνησης που δημιουργείται, ενισχύει την μυστηριακή και μαγευτική ατμόσφαιρα που δημιουργούν τα υλικά, το φως, το νερό και οι ήχοι.¹⁶

Η κίνηση του επισκέπτη περιγράφεται ως ένας ασταμάτητος και «ειρηνικά παλλόμενος ρυθμός». Οι πισίνες και οι χώροι που έχουν δημιουργηθεί κοντά στα υαλοστάσια αποτελούν τα μόνα σημεία στάσης στα οποία ο επισκέπτης μπορεί να σταματήσει για λίγο την περιπλάνηση του στο χώρο, να απολαύσει τις ευεργετικές ιδιότητες του ιαματικού νερού ή την θέα από των Άλπεων.

[95] Διάδρομος εισόδου στα Therme Vals

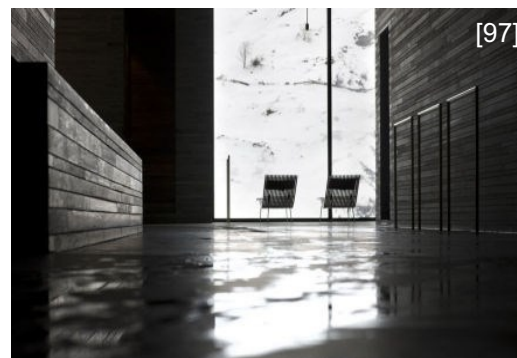
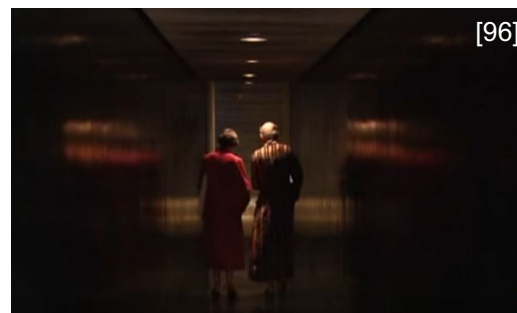
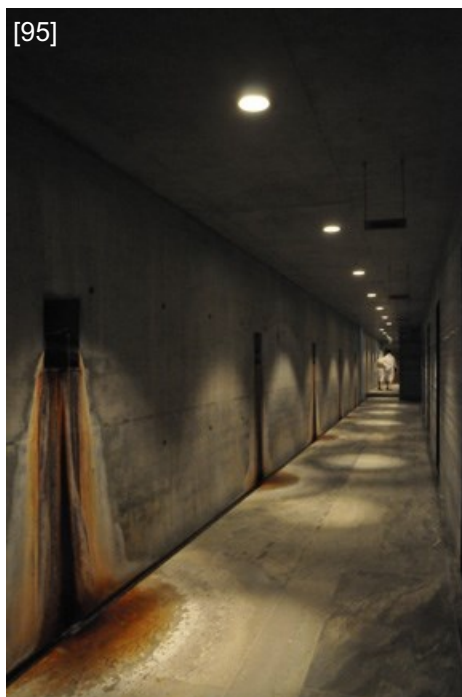
http://images.adsttc.com/media/images/500f/2460/28ba/0d0c/c700/1d40/medium_jpg/stringio.jpg?1417083264

[96] Υπόγεια είσοδος στα Therme Vals από το ξενοδοχείο, Σκηνή από το ντοκιμαντέρ *Les Thermes de Pierre*

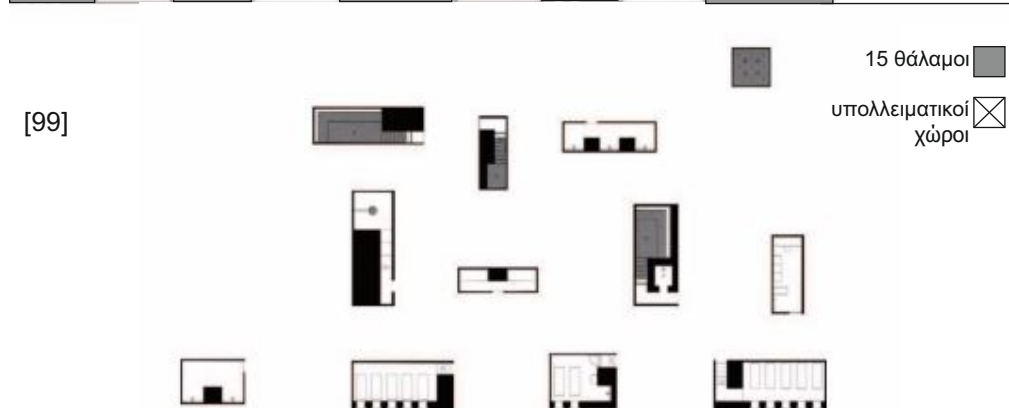
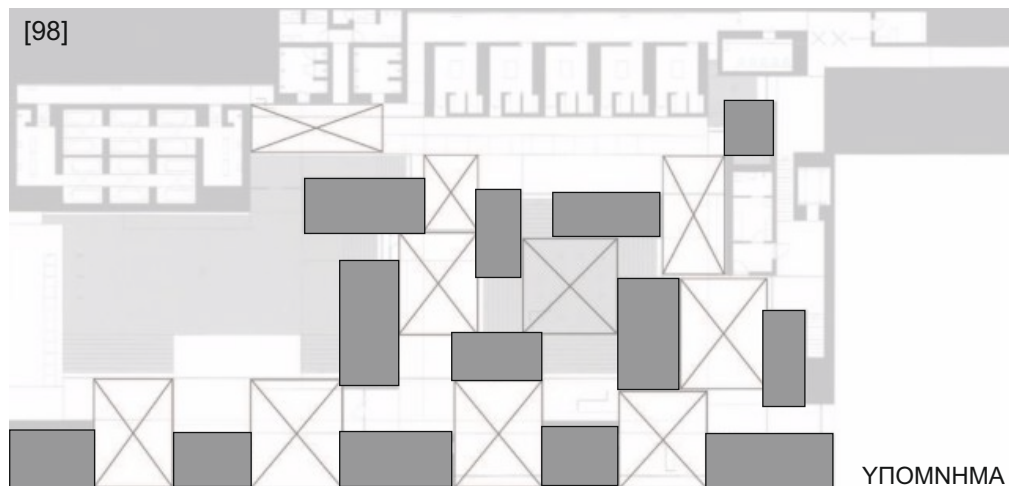
<https://www.youtube.com/watch?v=TwtiTPl-7VI>

[97] Υαλοστάσια, Σκηνή από το ντοκιμαντέρ *Les Thermes de Pierre*

<https://www.youtube.com/watch?v=TwtiTPl-7VI>

Οι 15 θάλαμοι με ύψος 5 μέτρα, πλάτος 3-5 και μήκος 6-8 μέτρα, δίνουν την αίσθηση μίας συστάδας ογκόλιθων έξω απο την ανθρώπινη κλίμακα, στο εσωτερικό των οποίων, μπορεί να φωλιάσει ένας μικρός αριθμός επισκεπτών. Ο Zumthor σε αυτούς τους θαλάμους έχει βασίσει και στην στήριξη των πλακών που στεγάζουν τα Therme Vals. Τα στοιχεία αυτά διαπιστώνουμε πως έχουν πέρα χωρικό και δομικό ρόλο.

[98] Διαγραμματική κάτοψη προσωπικής επεξεργασίας: Πέτρινες Μονάδες

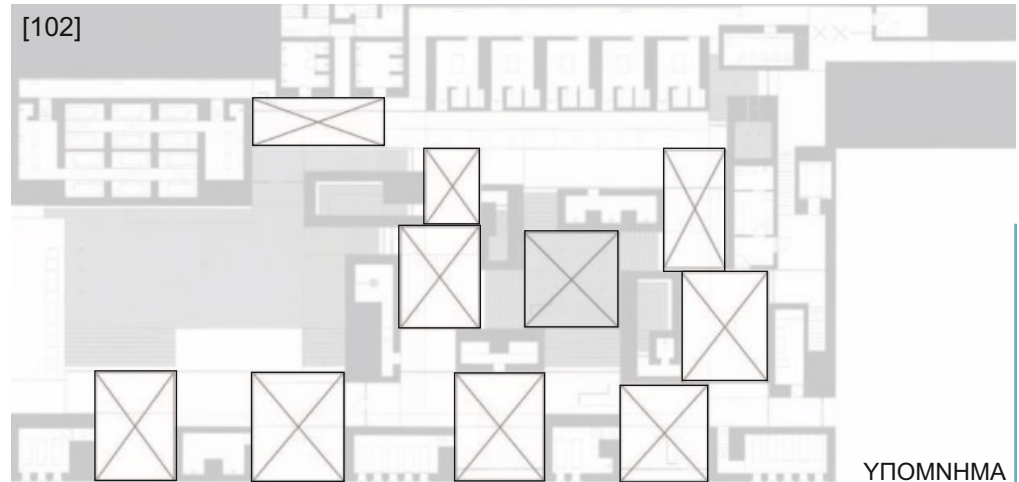
[99] Διάγραμμα απομόνωσης των πέτρινων θαλάμων

[100,101] Δωμάτιο "πέτρινης μελωδίας", Σκηνή από το ντοκιμαντέρ *Les Thermes de Pierre*

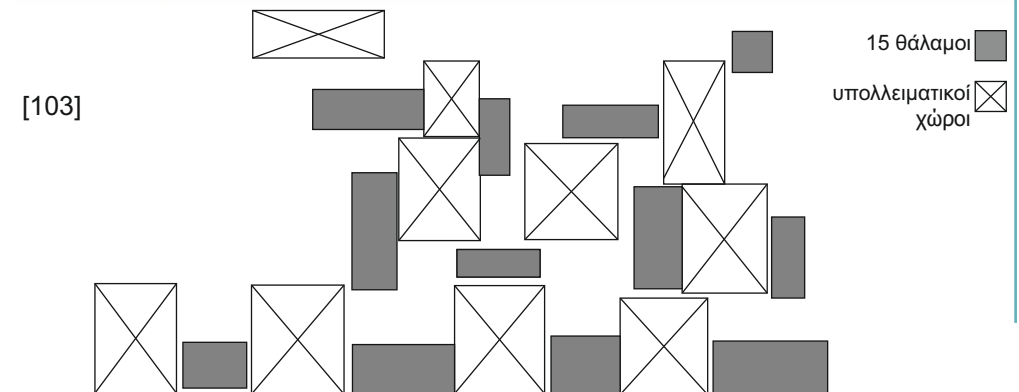
<https://www.youtube.com/watch?v=TwtiTpi-7VI>

Ενδιαφέρον δημιουργούν οι υπολλειματικοί χώροι, οι χώροι εκείνοι που έχουν δημιουργηθεί από τους εξωτερικούς τοίχους των 15 θαλάμων. Η διάταξη των τελευταίων σε μικρές μεταξύ τους αποστάσεις, επιτρέπει την δημιουργία μικρών πλατό στους υπολλειματικούς τους χώρους, όπου ο χρήστης νιώθει οικεία. Εκτυλίσσονται επομένως σε αυτά μικρές σκηνές ιδιωτικότητας, το ίδιο που συμβαίνει και στο εσωτερικό των θαλάμων.

[102] Διαγραμματική κάτοψη προσωπικής επεξεργασίας: υπολλειματικοί χώροι (πλατό)

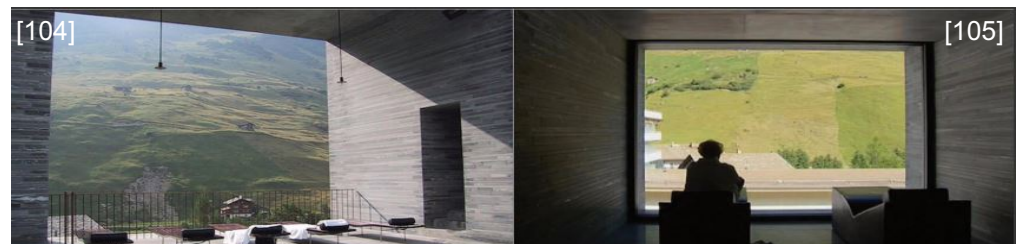

[103] Διάγραμμα απομόνωσης υπολλειματικών χώρων (πλατό) -πέτρινων θαλάμων

[104, 105] Πλευρικά Ανοίγματα

<https://glamurok.com/wp-content/uploads/2015/01/Peter-Zumthor-therme-valsspa-3.jpg>

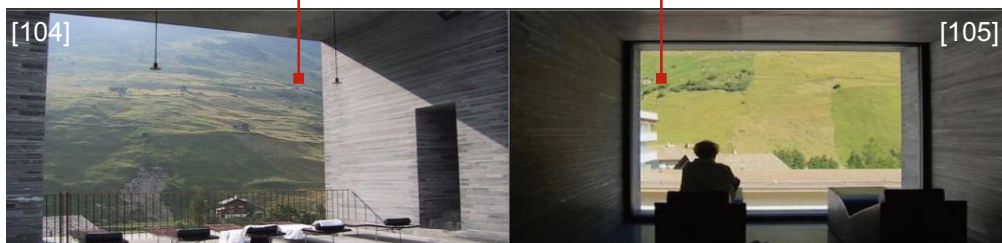
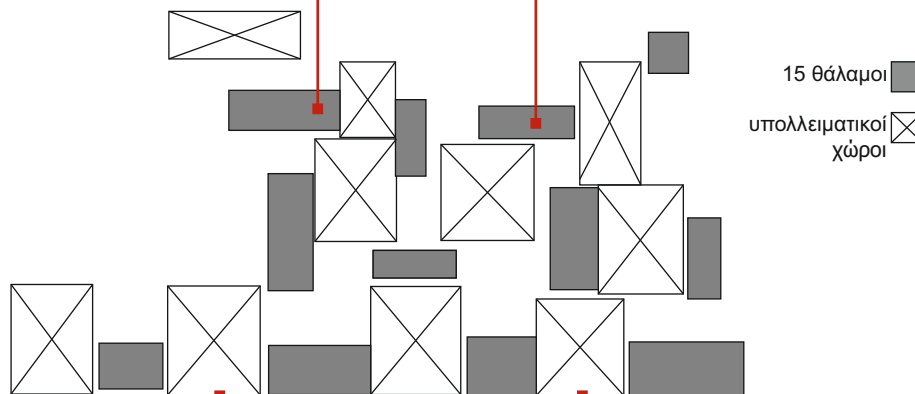

Οι παρακάτω εικόνες, απο το εσωτερικό των θαλάμων (πάνω), και απο τους υπολλειματικούς χώρους (κάτω), μας βοηθούν να αντιληφθούμε πως, τόσο τα νοητά δωμάτια που δημιουργούνται στους τελευταίους, όσο και το εσωτερικό των θαλάμων δημιουργουν την αίσθηση της ιδιωτικότητας. Παρά το γεγονός πως το ύψος των τοίχων είναι εκτός της ανθρώπινης κλίμακας, πετυχαίνουν την επιδιωκόμενη για τον Zumthor «οικειότητα» των λουόμενων.

[101] Δωμάτιο “πέτρινης μελωδίας”, Σκηνή από το ντοκιμαντέρ *Les Thermes de Pierre*

<https://www.youtube.com/watch?v=TwtiTpl-7VI>

[104, 105] Πλευρικά Ανοίγματα

<https://glamurok.com/wp-content/uploads/2015/01/Peter-Zumthor-therme-valsspa-3.jpg>

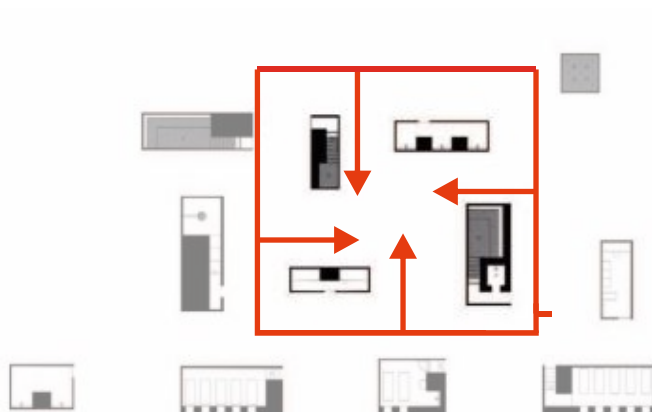
Παρατηρούμε σε σχέση με την χρήση των φωλιών στα Therme Vals, πως διαφοροποιείται η έννοια του διαχώρισμου των αιθουσών, σε αντιπαράθεση με τους κτηριακούς τύπους των Ρωμαϊκών θερμών όπως μελετήσαμε νωρίτερα.

Στην περίπτωση των θερμών, οι πολύ μεγάλου πάχους τοίχοι διαχώριζαν την ψυχρή απο την χλιαρή και την θερμή αίθουσα. Στα σημεία όπου οι γεωμετρίες των αιθουσών επέβαλαν μεγάλες αποστάσεις μεταξύ τους τοποθετούνταν βοηθητικοί χώροι, όπως αποδυτήρια, προκειμένου να γεφυρωθούν τα μεγάλα μη λειτουργικά κενά.

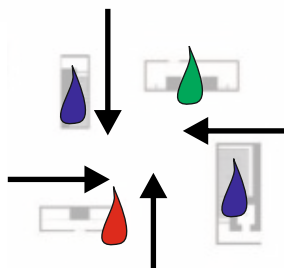
Ο Zumthor απο την άλλη δίνει έναν νέο ρόλο στους «τοίχους», οι οποίοι δεν διαχωρίζουν τις αίθουσες (άμεσα) αλλά παρεμβαίνουν στον χώρο, αγκαλιάζοντας πότε το υγρό στοιχείο (θερμή αίθουσα, ψυχρή αίθουσα κ.α.) και πότε άλλες λειτουργίες του συνόλου. Συμβάλλουν στην αντίληψη του χώρου μέσω της περιπλάνησης και ανακάλυψής του.

[106] Διαγραμματική κάτοψη προσωπικής επεξεργασίας: κίνηση

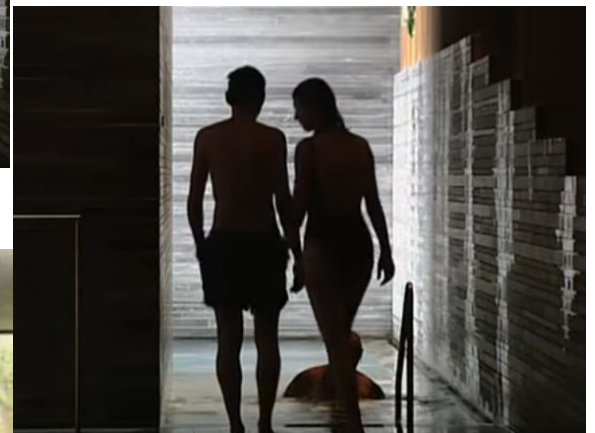
[107]

[107] Διάγραμμα αλληλουχίας θερμοκρασιών

[108] Η κίνηση διαφορετικών
επισκεπτών στα Thehme Vals,
Σκηνή από το ντοκιμαντέρ *Les
Thermes de Pierre*

<https://www.youtube.com/watch?v=TwtiTpi-7VI>

Σημειώσεις - Παραπομπές Κεφαλαίου

1. Τσούτσος Σ., 2015, Ο φυσικός φωτισμός στην ατμόσφαιρα του αρχιτεκτονικού χώρου, (Ερευνητική Εργασία τμήματος αρχιτεκτόνων Χανιά), Χανιά, σελ.64
2. Zumthor Peter, Sigrid Hauser, *Therme Vals*, Verlag Scheidegger and Spiess, Zurich, 2007, σελ.23
3. Zumthor Peter, Sigrid Hauser, *Therme Vals*, Verlag Scheidegger and Spiess, Zurich, 2007, σελ.19
4. Zumthor Peter, *Atmospheres*, Birkhauser-Publishers for Architecture, Basil: 2006, σ.56-60
5. Zumthor Peter, *Atmospheres*, Birkhauser-Publishers for Architecture, Basil: 2006, σ.56-60
6. Zumthor Peter, *Therme Vals*, Scheidegger & Spiess, Zurich: 2007, σ. 27
7. Zumthor Peter, *Therme Vals*, Scheidegger & Spiess, Zurich: 2007, σ.64
8. Zumthor Peter, *Atmospheres*, Birkhauser-Publishers for Architecture, Basil: 2006, σ.40
10. Τσούτσος Σ., 2015, Ο φυσικός φωτισμός στην ατμόσφαιρα του αρχιτεκτονικού χώρου, (Διπλωματική Εργασία τμήματος αρχιτεκτόνων Χανιά), Χανιά, σελ.72
11. Zumthor Peter, *Therme Vals*, Scheidegger & Spiess, Zurich: 2007, σ.24
12. Zumthor Peter, *Atmospheres*, Birkhauser-Publishers for Architecture, Basil: 2006, σ.23
13. Zumthor Peter, *Therme Vals*, Scheidegger & Spiess, Zurich: 2007, σ.80
14. Chapman Peter, *Talking Architecture - Interview with Peter Zumthor*
15. Zumthor Peter, *Atmospheres*, Birkhauser-Publishers for Architecture, Basil: 2006, σ.49
16. Zumthor Peter, *Therme Vals*, Scheidegger & Spiess, Ζυρίχη: 2007, σ.27

01

■ Εισαγωγή

02

■ Μεθοδολογία

03

Αρχαία Ελλάδα

— ρόλος

■ Λουτρό Οινιαδών

— κίνηση στο χώρο
— παραπομπές

2ος π.Χ.

04

Αρχαία Ρώμη

— συσχετισμοί
— ρόλος
— κατηγορίες λουτρών
— αρχιτεκτονικά γνωρίσματα
— χώροι λούσεως
— υλικότητα - διάκοσμος
— χρόνος στις θέρμες
— τυπολογίες

■ Θέρμες Καρακάλλα

— κίνηση στο χώρο
— παραπομπές

217 μ.Χ.

05

Βυζάντιο

— συσχετισμοί
— ρόλος
— κατηγορίες λουτρών
— χρόνος στα Βυζαντινά λουτρά
— υλικότητα - διάκοσμος
— φωτισμός

■ Μονή του Δερβενιοσάλεσι

— κίνηση στο χώρο
— παραπομπές

12ος μ.Χ.

06

Οθωμανικά λουτρά

- συσχετισμοί
- ρόλος
- κατηγορίες λουτρών - αλληλουχία χώρων
- χρόνος στο χαμάμ
- υλικότητα - διάκοσμος
- φωτισμός
- νερό

16ος μ.Χ.

Χαμάμ Γιαχουτί

- κίνηση στο χώρο
- παραπομπές

07

Δύση

- συσχετισμοί
- Αναγέννηση
- Μπαρόκ
- Νεοκλασικισμός
- Friedrichsbad, Baden Baden
- παραπομπές

1877

08

Σύγχρονη εποχή

- τα λουτρά τον 20ο αιώνα
- ρόλος

1996

Therme Vals

- φωτισμός
- υλικότητα
- νερό
- Χρόνος στα Therme Vals
- αντίληψη χώρου και κίνηση σε αυτόν

09

- Συμπεράσματα-
Συγκεντρωτικοί Πίνακες

10

- Βιβλιογραφία

Παρατηρούμε, λοιπόν, πως η χρήση του λουτρού και κυρίως του θερμού λουτρού, γεννιέται ως ανάγκη για άρτια καθαριότητα του σώματος στα Γυμνάσια της **Αρχαίας Ελλάδας**. Τα κτίσματα έχουν ακόμη ανόργανη διάταξη, ωστόσο σε αυτά καταγράφονται για πρώτη φορά οι τρεις συστατικές ενότητες του χώρου, το ψυχρό, χλιαρό και θερμό λουτρό, που διαδέχονται το ένα το άλλο. Η κίνηση των χρηστών είναι τυπική και περιορίζεται από τη μία αίθουσα του λουτρού στην επόμενη.

Στις **Ρωμαϊκές Θέρμες** ο ρόλος των λουτρών διευρύνεται. Στις εγκαταστάσεις περιλαμβάνονται εκτός από τα λουτρικά δωμάτια, βιβλιοθήκες, εστιατόρια, μουσεία και άλλες χρήσεις που θα μπορούσαν να διαμορφώσουν ένα ευχάριστο περιβάλλον για σωματικές, κοινωνικές και πνευματικές δραστηριότητες. Για πρώτη φορά δίνεται έμφαση στο εσωτερικό του λουτρού, με τη χρήση πολυτελών υλικών και την εφαρμογή περίτεχνης διακόσμησης. Παράλληλα, η χρήση των γλυπτών ως εργαλείο, εισάγει όρους, έννοιες και προβληματισμούς αναφορικούς με την ατμόσφαιρα, την παραστατικότητα και τη σκηνογραφία του χώρου. Τέλος η εφαρμογή της κάτοψης διπλής κυκλοφορίας, καθιστά την κίνηση των χρηστών λιγότερο τυποποιημένη, περισσότερο ελεύθερη.

Η ατμόσφαιρα των **Βυζαντινών λουτρών** επηρεάζεται άμεσα από τις υπάρχουσες κοινωνικές και θρησκευτικές αντιλήψεις της εποχής. Οι δομές είναι απλούστερες, απαλλαγμένες από κάθε είδους πολυτέλεια και η ατμόσφαιρα στο εσωτερικό τους κατανοητή.

Τα **Οθωμανικά λουτρά**, συνιστούν κτίριο απαραίτητο της μουσουλμανικής πόλης. Η λουτρική διαδικασία συνδέεται άμεσα με τη θρησκεία. Αυτό έχει και αρχιτεκτονικά επιδράσεις, αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι στα οθωμανικά χαμάμ υπάρχουν γούρνες, αντί για δεξαμενές για να εξασφαλιστεί η ιδιότητα του τρεχούμενου νερού, στοιχείου αναπόσπαστου της μουσουλμανικής πίστης. Στα έργα αυτά δίνεται μεγάλη σημασία στην ατμόσφαιρα, με το φυσικό φωτισμό να αποτελεί εργαλείο διαχείρισης των ποιοτήτων της.

Τα **παραδείγματα της Δύσης** διατηρούν τόσο τα Ρωμαϊκά πρότυπα των λουτρών όσο και αυτά των Οθωμανικών. Στη περίπτωση της Γερμανίας, όπου χωρικά βρίσκονται και τα ερείπια των αρχαίων ρωμαϊκών θερμών το λουτρικό κτίριο διατηρεί τα βασικά αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά αυτών, όπως και το ότι εκτός από το βασικό λουτρικό κτίριο περιλαμβάνονται πολλοί άλλοι χώροι και χρήσεις.

Τέλος, ο **Zumthor** έχει σαφή επιρροή από τα Οθωμανικά λουτρά την ατμόσφαιρα των οποίων προσπαθεί να ανακαλέσει μέσω του δικού του πλέον συνθετικού έργου. Κύρια συνθετική του ιδέα, όπως παρουσιάστηκε, "οι ογκόλιθοι στο νερό". Κινητήρια δύναμη και εργαλείο, βασικά υλικά της περιοχής του έργου, η Πέτρα και το Νερό. Για τον Zumthor, ο σχεδιασμός μοιάζει με Ιεροτελεστία, καθώς ακολουθεί προσεκτικά και τόσο ιδιαίτερα μελετημένα βήματα σχεδιασμού, χωρίς να αγνοεί ή να παραμερίζει την παραμικρή λεπτομέρεια. Πολλές φορές, ακολουθεί τη βιωματική διαδικασία, ως εργαλείο προκειμένου να πάρει αποφάσεις και να εξελίξει συνθετικά το έργο του. Ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικό του τρόπου εργασίας και σκέψης του είναι το παράδειγμα με τις πέτρινες μακέτες, τις οποίες γέμισε με νερό, προκειμένου να παρατηρήσει τις επιπτώσεις που προκύπτουν από τη διάδραση με το φυσικό φως. Πλαισιώνει τις αρχιτεκτονικές του ιδέες, με κριτήρια όχι τόσο υποκειμενικά, αλλά αυτά που αρμόζουν στην εκάστοτε περίπτωση. Πιστεύει ότι τα κτίρια χτίζονται για συγκεκριμένη χρήση, σε συγκεκριμένο τόπο και για συγκεκριμένη κοινωνία. Υπηρετεί, λοιπόν τις συνθέσεις του, μελετώντας διεξοδικά τα στοιχεία που θα τις φέρουν όσο το δυνατό πιο κοντά σε αυτούς τους τρεις άξονες. Αυτό που έχει αξία να αναφερθεί για το συγκεκριμένο έργο των λουτρών, τα Therme Vals του Zumthor, είναι ότι ειδικά το στοιχείο της ατμόσφαιρας, πηγάζει από τις βασικές επιλογές του αρχιτέκτονα, αποτελώντας την κυριότερη μέριμνα του. Με εργαλεία το φυσικό φως, τα υλικά, τη θερμοκρασία, το νερό και με την κατάλληλη συσχέτιση τους, επιδιώκει να τονίσει τη βιωματική σχέση των χρηστών.

Στη συνέχεια, μέσω της παράθεσης Συγκεντρωτικών Πινάκων όσον αφορά βασικά στοιχεία στα λουτρά, όπως είναι η υλικότητα, το φως, η κίνηση στο χώρο, ο χρόνος στα λουτρά και το στοιχείο του νερού θα λάβουμε μια συνολικότερη εικόνα για τη διαχείριση τους, στην εκάστοτε περίοδο.

Υλικότητα

Φωτισμός

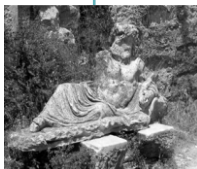
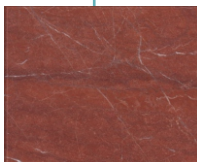
Κίνηση - Χρόνος

Νερό

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

ΑΡΧΑΙΑ ΡΩΜΗ

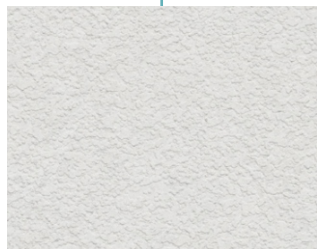
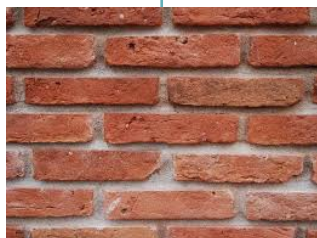

BYZANTIO

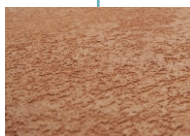
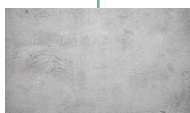
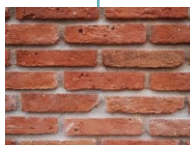

Αναφορικά, με τη χρήση των υλικών και της διακόσμησης στις διάφορες λουτρικές εγκαταστάσεις παρατηρείται ότι αυτά διαφοροποιούνται από εποχή σε εποχή. Ρόλο στην επιλογή τους έχει διαδραματίσει σε κάθε περίοδο η αντοχή τους στο νερό αλλά και η ιδιότητα των υλικών να απορροφούν και να εξαγωγή λιγότερο ή περισσότερο τη θερμοκρασία, στην επαφή τους με το ανθρώπινο σώμα. Σε κτίρια όπως είναι τα λουτρά, όπου μιλάμε για μια αρχιτεκτονική των αισθήσεων και για χώρους όπου ο χρήστης έρχεται σε άμεση επαφή με αυτά, τα υλικά καθορίζουν το ύφος του έργου και την αίσθηση που θα έχει ο επισκέπτης στην πρώτη επαφή του με το κτίριο.

ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΛΟΥΤΡΑ

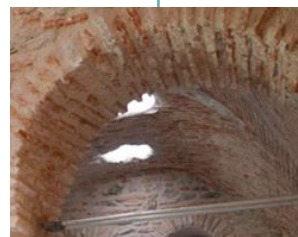
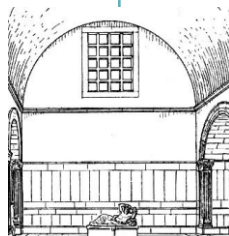
ΔΥΣΗ

Therme Vals

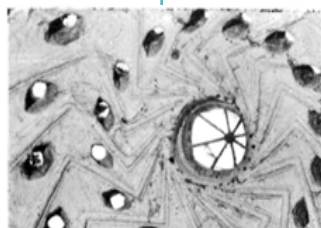
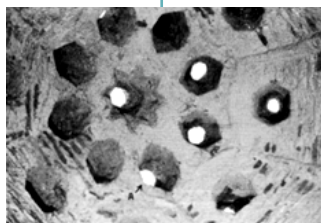

Στην **Αρχαία Ελλάδα** αναφέρεται η δόμηση με πλίνθους και ασβεστόλιθους. Στην **Αρχαία Ρώμη** περιγράφεται η χρήση έγχρωμων μαρμάρων, ψηφιδωτών και αγαλμάτων. Στο **Βυζάντιο** χρησιμοποιείται τούβλο και χρωματιστά επιχρίσματα, ενώ παράλληλα αγιογραφίες κοσμούν το χώρο. Στα **Οθωμανικά λουτρά** κυριαρχούν το τούβλο και οι ακατέργαστοι λίθοι, επιχρισμένοι με σοβά. Την ίδια εποχή στη **Δύση** χρησιμοποιείται πληθώρα υλικών τούβλο, τσιμέντο, μάρμαρο, πέτρα και διάφορα κονιάματα. Ο Zumthor στα **Therme Vals**, εργάζεται πάνω στα τοπικά υλικά, κυρίως με την πέτρα και δευτερευόντως με το ξύλο με τρόπο ώστε να είναι οικεία στον χρήστη : σε αναλογία με την ανθρώπινη κλίμακα και όσο πιο κοντά στη φυσική τους μορφή.

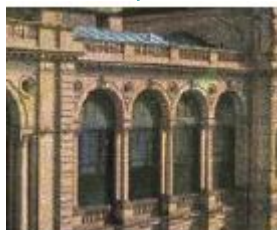
ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ**ΑΡΧΑΙΑ ΡΩΜΗ****ΒΥΖΑΝΤΙΟ**

Η διαχείριση του φωτισμού, παρατηρούμε πώς ακολουθεί μια πορεία εξελικτική στις διαφορετικές περιόδους. Χαρακτηριστικός είναι ο δανεισμός στοιχείων από τις ρωμαϊκές θέρμες, που όπως είδαμε νωρίτερα, γινόνταν από μικρά και μεγάλα ανοίγματα. Ο τρόπος αυτός υιοθετήθηκε από τους βυζαντινούς, οι οποίοι μετέτρεψαν τα ανοίγματα σε μικρά παράθυρα που τοποθετούνταν ψηλά στο κτίσμα στους δευτερεύοντες χώρους, ενώ για τους χώρους των λουτήρων χρησιμοποιούσαν μικρές κυκλικές γυάλινες οπές, που τοποθετούνταν πάνω στους τρούλους, όπως αργότερα στα τουρκικά χαμάμ. Όσον αφορά το φως και τον ρόλο του στο χώρο των λουτρών, άλλοτε αποτελεί σημαντικό στοιχείο και εργαλείο μελέτης και σχεδιασμού και άλλοτε λιγότερο.

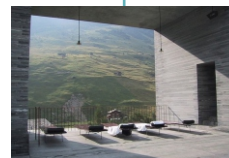
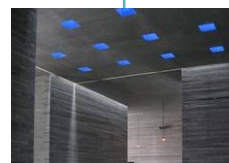
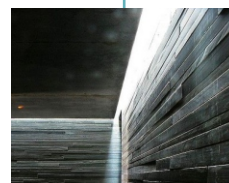
ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΛΟΥΤΡΑ

ΔΥΣΗ

Therme Vals

Στα Χαμάμ το φως καθορίζει σημαντικά την ατμόσφαιρα του χώρου, ο οποίος πρέπει να είναι κατάλληλος για σωματική και πνευματική κάθαρση. Μεγάλα παράθυρα δεν υπάρχουν, προκειμένου να μη διαφεύγει η ζέστη και ο ατμός και έτσι οι χώροι του χαμάμ φωτίζονται μέσω “φεγγίδων”, που έχουν σχήμα κυκλικό ή αστεροειδές.

Κατά τον σχεδιασμό των Therme Vals ο αρχιτέκτονας επηρεάστηκε τα οθωμανικά λουτρά Rudas στη Βουδαπέστη. Αυτό το οποίο συγκίνησε τον Zumthor στο συγκεκριμένο έργο, ήταν οι ακτίνες φυσικού φωτός στο μισοσκοτάδο και τα ανοίγματα στο θόλο του, τα οποία μετέφρασε σε μία πιο σύγχρονη μορφή τους σε φεγγίτες και σχισμές οροφής.

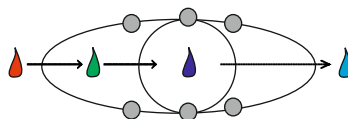
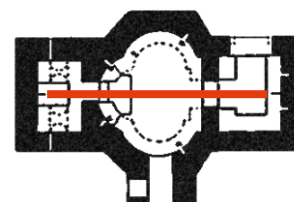
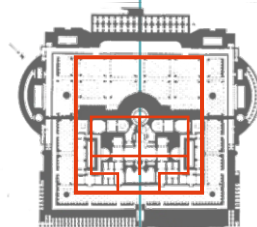
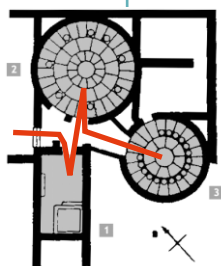
ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

ΑΡΧΑΙΑ ΡΩΜΗ

BYZANTIO

γραμμική

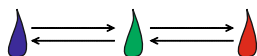
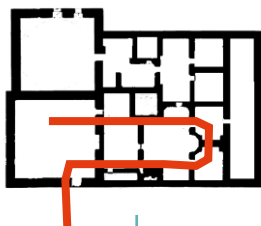
Ελεύθερη

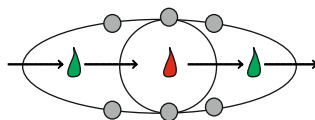
Παρατηρούμε τρεις τάσεις, όσον αφορά τις τυπολογίες και τις κινήσεις σε αυτές.

- Οι περιπτώσεις (Αρχαία Ελλάδα, Βυζάντιο, Οθωμανική Αυτοκρατορία) όπου οι χώροι αφορούν αποκλειστικά τα λουτρικά δωμάτια, και επομένως η κίνηση του χρήστη είναι γραμμική.
- Οι περιπτώσεις (Αρχαία Ρώμη, Δύση) όπου εκτός από τα λουτρικά δωμάτια, και την κύρια κίνηση σε αυτά, υπάρχουν δευτερεύοντες χώροι στους οποίους ο χρήστης μπορεί με δευτερεύουσες κινήσεις να περιπλανηθεί.
- Η περίπτωση του Zumthor, όπου οι κινήσεις είναι ελεύθερες. Ο κάθε χρήστης μπορεί να κινηθεί και να επισκεφτεί, οποιοδήποτε από τα λουτρικά δωμάτια επιθυμεί.

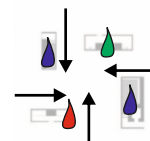
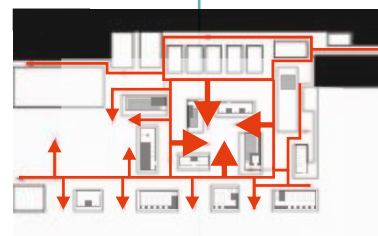
ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΛΟΥΤΡΑ

ΔΥΣΗ

Therme Vals

Στις περιπτώσεις που η κίνηση είναι ελεύθερη, δημιουργείται το ερώτημα: Ποιά είναι τα στοιχεία εκείνα που ορίζουν την κίνηση του χρήστη προς κάποια κατεύθυνση;

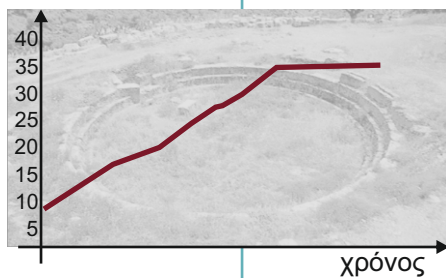
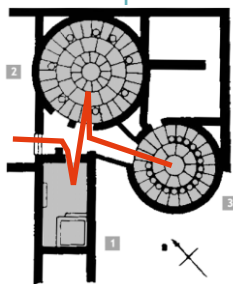
- Η λεπταίσθητη διασταύρωση των οπτικών φυγών, η κολοσιαία κλίμακα, η αντίθεση φωτός και σκιάς, ο πλούσιος διάκοσμος, απαντούν στην περίπτωση των ρωμαϊκών θερμών, αποκαλύπτουν τον χώρο και αφήνουν τον χρήστη να περιηγηθεί σε αυτόν.
- Το φως, η θερμοκρασία, οι ποιότητες του χώρου, η επιθυμία και το ένστικτο είναι τα στοιχεία εκείνα που καθοδηγούν τον χρήστη στα Therme Vals.

Υλικότητα
Φωτισμός

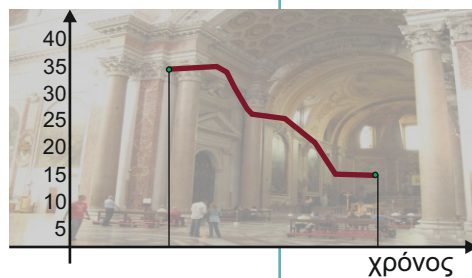
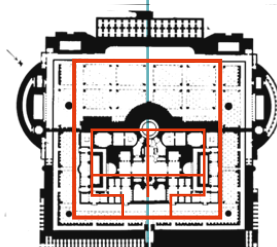
Κίνηση - Χρόνος

Νερό

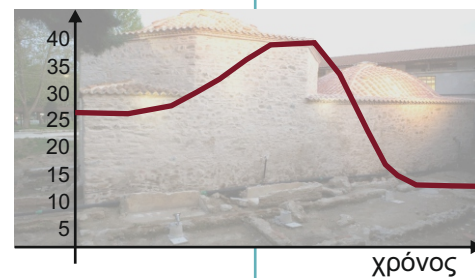
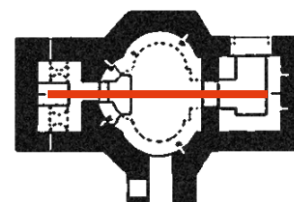
ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

ΑΡΧΑΙΑ ΡΩΜΗ

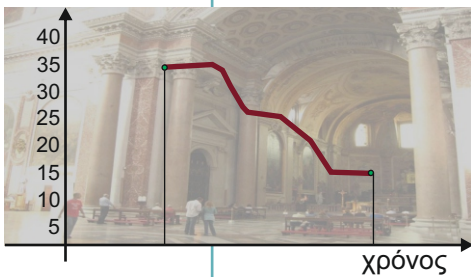
ΒΥΖΑΝΤΙΟ

ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΛΟΥΤΡΑ

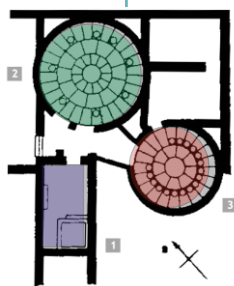
ΔΥΣΗ

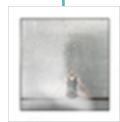
Therme Vals

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

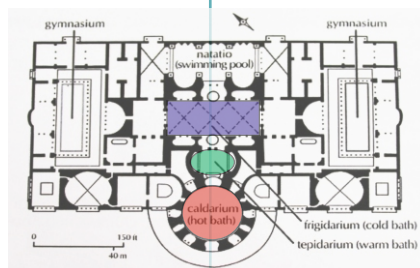

βύθιση

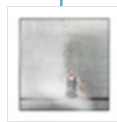

εφίδρωση

ΑΡΧΑΙΑ ΡΩΜΗ

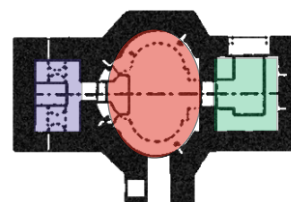

βύθιση

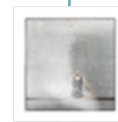

εφίδρωση

ΒΥΖΑΝΤΙΟ

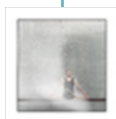
βύθιση

εφίδρωση

Το στοιχείο του νερού, ως προς την σχέση του με το σώμα, διαπιστώνουμε πως συναντάται στα λουτρά σε όλες τις περιόδους με την μορφή ατμού (ατμόλουτρα) όπως επίσης μέσω της βύθισης του σώματος σε αυτό, ειδοποιό διαφορά αποτελεί η περίπτωση των οθωμανικών λουτρών (χαμάμ), όπου όπως είδαμε, το πλύσιμο των άκρων με **τρεχούμενο νερό** είναι απαραίτητη προδιαγραφή της θρησκείας. Το νερό, σαν στοιχείο που συνθέτει την δημιουργία ατμόσφαιρας, παρατηρείται στα χαμάμ και στο Themre Vals. Στο Χαμάμ το νερό, είναι συνδεδεμένο με την κάθαρση και ακολουθεί την αυστηρή διαδικασία των τριών σταδίων του Χαμάμ - εξαγνισμό, εξυγίανση και απόλαυση- τα οποία είναι επιβεβλημένα από την ίδια τη διαδικασία. Η θερμοκρασία

ΟΘΩΜΑΝΙΚΑ ΛΟΥΤΡΑ

εφίδρωση

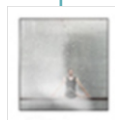

θέαση

ΔΥΣΗ

βύθιση

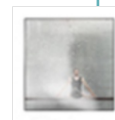

εφίδρωση

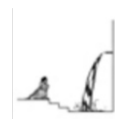
Therme Vals

βύθιση

εφίδρωση

θέαση

όσφρησηση

και η μορφή που θα έχει κάθε φορά το νερό (υγρό ή ατμός) ακολουθεί επίσης τη διαδικασία αυτή: μετατρέπεται από τη ρέουσα μορφή του σε ατμό και μετά πάλι σε υγρό, δημιουργώντας ηχητικές εντυπώσεις, οι οποίες βοηθούν τον λουόμενο να χαλαρώσει και να αφηθεί στη διαδικασία του μασάζ και της λούσης. Το νερό, στην περίπτωση των Therme Vals, κατά την περιπλάνηση του επισκέπτη, σε κάποια σημεία κρύβεται και το μόνο που υπάρχει είναι η ένδειξη του (πατημασιές στο δάπεδο, ήχος, υγρασία), μετά φανερώνεται μέσα στις μεγάλες πισίνες ή στα μικρά δωμάτια. Όλα αυτά συνθέτουν παράλληλα μια ηχητική και οπτική εμπειρία κατά την περιπλάνηση του χρήστη στους χώρους.

Συνολικά, λοιπόν, παρατηρούμε, ότι το λουτρό με την πάροδο του χρόνου μεταλλάσσεται και διαφοροποιείται , διατηρώντας όμως πολλά κοινά στοιχεία με το παρελθόν, αν και διαφορετικής κατεύθυνσης την εκάστοτε φορά.

Η αρχιτεκτονική των χώρων και η προσέγγιση των συνθέσεων δέχεται επιρροή από το κοινωνικό - θρησκευτικό πλαίσιο της εκάστοτε εποχής. Ο σχεδιασμός των λουτρών υπηρετεί και υποδεικνύεται θα λέγαμε από τους χρήστες και τις ανάγκες τους.

Τα εργαλεία διαχείρισης του χώρου, (οι παράμετροι μελέτης μας) όπως είναι τα υλικά, ο διάκοσμος, ο φωτισμός, η ανάγνωση του χώρου και η κίνηση σε αυτόν, ο χρόνος στα λουτρά και το στοιχείο του νερού, διαφοροποιούνται και αυτά, ανάλογα με την επιδιωκόμενη κάθε φορά ατμόσφαιρα.

Η κίνηση του χρήστη σε αυτά, είναι άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο αυστηρή και τυποποιημένη, ανάλογα με τις επιδιώξεις της σύνθεσης. Το σημαντικό σε όλες τις χρονικές περιόδους είναι ότι το λουτρό σχεδιάζεται και χρησιμοποιείται προκειμένου να ικανοποιήσει τις ανάγκες των χρηστών του.

Το λουτρό με την πάροδο του χρόνου, παρόλο που έχει δεχτεί διαφοροποιήσεις , στη βάση του εξακολουθεί να διατηρεί τη λογική - ιδέα των πρώτων λουτρών , όπως αυτό των Οινιάδων στην Αρχαία Ελλάδα.

Οι παράμετροι που καθορίζουν την ατμόσφαιρα στην αρχιτεκτονική των λουτρών στις παλαιότερες περιόδους που μελετήσαμε, βλέπουμε πως στη σύγχρονη εποχή δεν αναπτύσσουν σχέσεις απομίμησης - στατικές. Μέσα από το έργο του Zumthor, γίνεται αντιληπτό πόσο δυναμική μπορεί να είναι η διάδραση στοιχείων των διαφορετικών περιόδων. Τα στοιχεία "διαφορετικών αιώνων" διατηρούνται κριτικά με κοινό στόχο τη μετάδοση εμπειριών, συναισθημάτων και αντιληπτικών βιωμάτων.

01

■ Εισαγωγή

02

■ Μεθοδολογία

03

Αρχαία Ελλάδα

— ρόλος

■ Λουτρό Οινιαδών

— κίνηση στο χώρο
— παραπομπές

2ος π.Χ.

04

Αρχαία Ρώμη

— συσχετισμοί
— ρόλος
— κατηγορίες λουτρών
— αρχιτεκτονικά γνωρίσματα
— χώροι λούσεως
— υλικότητα - διάκοσμος
— χρόνος στις θέρμες
— τυπολογίες

217 μ.Χ.

■ Θέρμες Καρακάλλα

— κίνηση στο χώρο
— παραπομπές

05

Βυζάντιο

— συσχετισμοί
— ρόλος
— κατηγορίες λουτρών
— χρόνος στα Βυζαντινά λουτρά
— υλικότητα - διάκοσμος
— φωτισμός

12ος μ.Χ.

■ Μονή του Δερβενοσάλεσι

— κίνηση στο χώρο
— παραπομπές

06

Οθωμανικά λουτρά

- συσχετισμοί
- ρόλος
- κατηγορίες λουτρών - αλληλουχία χώρων
- χρόνος στο χαμάμ
- υλικότητα - διάκοσμος
- φωτισμός
- νερό

16ος μ.Χ.

Χαμάμ Γιαχουτί

- κίνηση στο χώρο
- παραπομπές

07

Δύση

- συσχετισμοί
- Αναγέννηση
- Μπαρόκ
- Νεοκλασικισμός

1877

Friedrichsbad, Baden Baden

- παραπομπές

08

Σύγχρονη εποχή

- τα λουτρά τον 20ο αιώνα
- ρόλος

1996

Therme Vals

- φωτισμός
- υλικότητα
- νερό
- χρόνος στα Therme Vals
- αντίληψη χώρου και κίνηση σε αυτόν

09

- Συμπεράσματα-
Συγκεντρωτικοί Πίνακες

10

- Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Krautheimer R., 2006 , Παλαιοχριστιανική και Βυζαντινή Αρχιτεκτονική. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας

Watkin D. , 2007, Ιστορία της Δυτικής Αρχιτεκτονικής. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας

Zumthor Peter. ,2006, Atmospheres/Architectural Environments - Surrounding Object. BIRKHAUSER Publishers of Architecture

Zumthor Peter, 2007, Therme Vals, Scheidegger & Spiess

Zumthor Peter, 2006, Thinking Architecture, Birkhauser

Le Corbusier, 1931, Towards a new architecture, Dover Publications

Lobell John, 1979 , Between silence and light: Spirit and Architecture of Louis Kahn, Shambhala publications Inc.

Moore Charles Willard, 1994, Water and architecture, Thames and Hudson

Susan G. Solomon, 2000, Louis I. Kahn's Trenton Jewish Community Center, Princeton Architectural Press

Ελληνική Βιβλιογραφία

Κανετάκη Ε., 2004, Οθωμανικά Λουτρά στον Ελλαδικό Χώρο Αθήνα: Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας

Μπούρας Χ., 1999, Μαθήματα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής: Πρώτος Τόμος. Αθήνα: Εκδόσεις Συμμετρία

Μπούρας Χ., 2001, Ιστορία της Αρχιτεκτονικής: Δεύτερος Τόμος. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος "Μέλισσα"

Σκαρπια – Χόιπελ Ξανθίπη , 1996, Λουτροθεραπεία και αναψυχή. Θεσσαλονίκη : University Studio Press

Ερευνητικές Εργασίες

Tonghoon L., 2002, Tactility and Architecture: Peter Zumthor' s Thermal Baths in Vals and the Hybridization of the Two Motifs of Tactility Materiality and Movement

Αλαβάνου Ε., Νικολοπούλου Γ., 2012, Οι λουτροπόλεις του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα

Αραμπατζή Α., 2013, Η μαγεία του πραγματικού: Ανιχνεύοντας την ατμόσφαιρα στα λουτρά Therme Vals

Μπαφίτη Μ., 2013, Λουτρικές Εγκαταστάσεις της Βορείου Ελλάδας

Παναγιώτου Α., 2015, Η ατμόσφαιρα των λουτρών: 5 συστατικά στοιχεία 3 αρχιτεκτονικά παραδείγματα

Παπαδοπούλου Σ. , 2012, Η ιστορία των ιαματικών λουτρών και η μετεξέλιξή τους σε spa

Τσούτσος Σ. , 2015, Ο φυσικός φωτισμός στην ατμόσφαιρα του αρχιτεκτονικού χώρου

Αρθρογραφία

Archdaily, 2013, 'The Thermal Baths in Bad Ems'

Archdaily, 2009, 'The Therme Vals/ Peter Zumthor'

Αγαπητός Π., 2001, Στη Βυζαντινή Λογοτεχνία, **Καθημερινή**, 2-32 Αφιέρωμα: Τα λουτρά στην Αρχαιότητα και το Βυζάντιο , σσ. 26-28

Δαμασκός Δ., 2001, Γλυπτά στα Ρωμαϊκά Λουτρά, **Καθημερινή**, 2-32 Αφιέρωμα: Τα λουτρά στην Αρχαιότητα και το Βυζάντιο , σσ. 13-16

Κανετάκη Ι., 2001, Το Οθωμανικό Χαμάμ στην Ελλάδα, **Καθημερινή**, 2-32 Αφιέρωμα: Οθωμανικά Χαμάμ , σσ. 16-20

Μπαλτά Ε., 2001, Το Οθωμανικό Χαμάμ, **Καθημερινή**, 2-32 Αφιέρωμα: Οθωμανικά Χαμάμ , σσ. 4-7

Οικονόμου Μ., 2015, 'Η αρχιτεκτονική στο ρόλο της ανάπτυξης Ιαματικών Πηγών'

Πολυξένη Α., 2001, Θέρμες και Βαλάνεια, **Καθημερινή**, 2-32 Αφιέρωμα: Τα λουτρά στην Αρχαιότητα και το Βυζάντιο, σσ. 3-6

Πολυξένη Α., 2001, Τα λουτρά στην Αρχαία Ελλάδα , **Καθημερινή**, 2-32 Αφιέρωμα: Τα λουτρά στην Αρχαιότητα και το Βυζάντιο , σσ. 7-12

Ιστοσελίδες

1. <http://www.arcspace.com/features/atelier-peter-zumthor/vals-thermal-baths/>
2. <https://www.architectural-review.com/buildings/thermal-baths-in-vals-switzerland-by-peter-zumthor/8616979.article>
3. <http://www.it.uom.gr/project/monuments/giaxount.htm>
4. <http://www.vals.ch/en/deep-meaningful/stone-water-the-thermal-springs/>
5. <http://www.selanik.gr/el/activities-gr/must-see/ottoman-buildings/item/78-pazar-hamam-yahoudi-hamam>

Οπτικοακουστικό Υλικό

1. <https://www.youtube.com/watch?v=TPijHDMH4bE>
2. <https://www.youtube.com/watch?v=7QdEOq3BzmA>
3. <https://vimeo.com/4277635>

